

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MUŞ VE ÇEVRESİ*

*Mithat ESER***

ÖZET

Muş, Hz. Ömer döneminde Müslümanlar tarafından fethedilen şehirlerden birisidir. O dönemden Selçukluların bölgeye gelişine kadar Muş'ta Müslümanların hâkimiyeti kısmen sağlanabilmiştir. Çünkü şehir ve ilçelerinde Müslümanların iskânı ve İslamlaşma oranı az olmuştur. Ancak IX. yüzyılda Malazgirt'te az da olsa Müslüman Arapların iskânını görmekteyiz. Bu durum Büyük Selçuklu Devleti'yle birlikte değişmiştir. Muş şehri ilk defa 440/1048, Malazgirt ise 462/1070 yılında Büyük Selçuklu Devleti'nin topraklarına katılmıştır. 463/1071 yılındaki Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan önderliğinde kazanılan Malazgirt Zaferi, şehir için dönüm noktası olmuştur. Muş'un bir ilçesi olan Malazgirt'te yapılan savaşla, Müslüman Türkler ve Kürtler ile beraber şehir bir İslam şehri haline gelmiştir. Malazgirt Savaşı sonrasında Muş ve çevresinde yoğun Türkmen iskânları görülmektedir. Muş ve çevresi Büyük Selçukluların egemenliğinde Sundukoğulları, Mervaniler ve Sökmenlilere ikta olarak verilmiştir. Sökmenlilerden sonra Eyyübilerin hâkimiyetinde kalan Muş ve çevresi, kısa süreli Harzemşahların yönetiminde kalmıştır. Muş ve çevresi 629/1232 yılında Anadolu Selçukluları topraklarına dâhil olmuştur. Ancak Anadolu Selçuklularının Muş ve bölge üzerindeki hâkimiyeti fazla sürmemiştir. Zira Moğolların 640/1242 tarihinde Erzurum'u almaları ve 641/1243 Köseadağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklularını yenmeleri ile Moğollar bölgeye hâkim olmuştur. Muş yöresinde günümüze ulaşabilen en erken yapılar olan Esenlik Köyü (725/1325) ve Hacı Şeref (743/1343) camileri de o dönemden kalma yapılardır. Yine Abdurrahman Paşa Köprüsü ile Murat Nehri Köprüsü, kitabeleri olmadığı halde mimari özelliklerinden dolayı Selçuklu devrinde yapıldığı düşünülen eserlerdir.

Anahtar Kelimeler: Muş, Malazgirt, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Pamukkale Üniv. İlahiyat Fakültesi, El-mek: mithateser@hotmail.com

MUSH AND ITS AROUNDS IN THE PERIOD OF SELJUKS

ABSTRACT

Mush was one of the cities conquered by the Muslims in the reign of the Caliph Umar. Until Seljuks had the control of the region, the Muslims' domination on Mush was partially provided. The main reason in this context was the settlements of the Muslims and the Islamization a little in the city and around the city. However, there could be seen a number of Muslim Arabs inhabiting in Manzikert in the ninth century. This situation changed with Seljuks. Mush first was conquered in 440/1048 and Manzikert was conquered in 462/1070 by Great Seljuks State. Battle of Manzikert that Alpaslan who was the empire of Great Seljuk achieved a victory in 463/1071 was a turning point for the city. Eventually, the city became an Islamic city with the war occurred in Manzikert which is a county of Mush by means of Turks and Kurds. Turkmens mostly inhabited in Mush and the neighborhoods after Manzikert war. Mush and around the city was given Sundukoğulları, Marwanids and Sökmens as iqta in the period of Eyyübis' sovereignty. Eyyübis got the control of city after Sökmens, and then the region was governed by Harzemshahs for a while. The region was included the Anatolia Seljuks' land in 629/1232. However, their authority didn't last long time. Mongols got the control for the area, that is why Mongols invaded Erzurum in 640/1242, they defeated Anatolia Seljuks in Köseadağ in 641/1243. Esenlik Village Mosque (725/1325) and Hacı Seref Mosque (743/1343) were the architectural work which dated back this period. In addition, Abdurrahman Pasha Bridge and Murat Bridge can be evaluated as Seljuk's Works, because of their architectural characteristic although there had not been any inscription over them.

Key Words: Mush, Manzikert, Great Seljuks, Anatolia Seljuks.

Giriş

Selçuk Bey'in önderliğinde İlk defa Cend bölgesinde, 960'lı yıllarda tarih sahnesine çıkan Selçuklular, yurt arayışları neticesinde göçler yapmışlar ve Gaznelilerin hâkim olduğu Horasan bölgesine kadar gelmişlerdir. Burada Gazneliler ile yapılan savaşların sonuncusu olan ve 431/1040 tarihinde gerçekleştirilen Dandanakan Savaşı ile Selçuklu Devleti kurulmuştur. Ancak yurt arayışları devam eden Selçuklular, ilk defa 1018-1021 yıllarında Çağrı Bey'in komutasındaki 3000 kişilik bir askerî birlik ile Doğu Anadolu'ya gelmişler ve Doğu Anadolu'nun iskâna elverişli olduğunu görmüşlerdir.¹

Amid (Diyarbakır), Ahlat, Malazgirt, Kalikula (Erzurum) gibi şehirleriyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde daha önceleri Abbasi Devleti'nin ordusunda yer alan Türklerin

¹ Urfalı Mateos, *Vekayinâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çeviren: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier-M.Halil Yınanç, 3. baskı, Ankara, 2000, s. 241; Ali Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Ankara, 2005, s. 17. Bazı Selçuklu tarihi araştırmacıları söz konusu tarihi 1015 ve 1016 olarak verirler. Bkz. Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri 1 Anadolu'nun Fethi*, İstanbul, 1934, s. 18; İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. 260-268; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 3. baskı, Ankara, 2000, s. 41.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

yerleştiğine dair bazı rivayetler² varsa da bunların büyük bir yekun tutmadığı anlaşılmaktadır. Ancak, aynı bölgelere doğudan gelen bu yeni grubun farklı bir amaçla, yurt bulma amacıyla geldiği kesindir. Söz konusu bölgelerde kendilerini engelleyecek önemli bir güç bulunmadığını gören Selçuklular, 463/1071 yılında Bizans Devleti ile gerçekleştirilen Malazgirt Savaşı'na kadar Anadolu'nun özellikle doğusunda bazı bölgelere yerleşeceklerdir. Ancak düzenli olarak devam eden Selçuklu akınlarıyla birlikte, 463/1071 yılından sonra ise büyük oranda yerleşmeler görülecektir.³

1000'li yıllarda Doğu Anadolu'da büyük ölçüde Ermenilerin yaşamasına rağmen, yönetim Bizans İmparatorluğu'nun elindeydi.⁴ Bu arada ortaçağın başlarında Bizanslıların askerî bir idarî yönetim sınıflandırmasına bağlı olarak Doğu Anadolu'daki bir bölgenin de ismi olan Taron adıyla bilinen Muş şehri de Bizans İmparatoru'na bağlı olan Ermeni Grigor Makistros tarafından idare edilmekteydi.⁵ Ancak Selçuklu akınları Ermenileri, özellikle yönetici konumdaki feodal aileleri son derece rahatsız etmiş, örneğin Van bölgesini o günkü ismiyle Vaspurakan'ı idare eden Sinekerim, Sivas taraflarının kendi yönetimine verilmesi karşılığında Vaspurakan bölgesinin idaresini doğrudan Bizans Devleti'ne vermişti.⁶ Bazı Ermeni tarihçilerinin ihanet olarak adlandırdığı⁷ bu duruma benzer bir olay, Ani'yi idare eden Bagratî hanedanında da görülmüş,⁸ neticede bölgeyi Bizanslıların adına yöneten Ermeni feodal aileler, batıya doğru göç etmeye başlamışlardır. Bu, bir yandan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini sahipsiz bırakma anlamına gelirken⁹ öte yandan iç içe yaşamaya başlayan Rum ve Ermeniler arasında sorunlar baş göstermesine sebep olmuştur. Bizans'ın resmi mezhep politikaları nedeniyle baskı yönetimi sergilemesi, Bizans ile Ermeniler arasında bir takım ihtilafların yaşanmasına ve Ermenilerin Bizans'tan soğumalarına neden olmuştur. Bu da Ermenilerin Türkleri desteklemelerini, hatta Bizans'a karşı Türklerin yanında hareket etmelerini sağlayacaktır¹⁰ Bizans'ın din politikasının yanı sıra vergi sistemi, yabancı yöneticilerin ve birliklerin Ermenilerin başına atanması gibi hususlar da Ermenilerin Selçuklulara yakınlaşmasında rol oynamıştı.¹¹ Bunların yanısıra Bizanslıların Ermeniyeye bölgesindeki askerlerini gerek taht kavgalarında gerekse Avrupa'da Peçeneklere karşı savaşmak üzere çekmeleri,¹² fiili olarak savunulan bir sınır hattı kurmayı becerememeleri ve Ermeni milislerini silahsızlandırmaları da¹³ bölgeyi Selçuklu akınlara karşı müdafaasız bırakmış, bu da Selçukluların bölgede daha rahat hareket etmelerini sağlamıştır.

Bölgenin sakinlerinden olan Ermenilerin bir kısmının muhaceretine ve onların Bizanslılar ile aralarının bozulmasına sebep olan bir ortamdaki özellikle Güneydoğu Anadolu'da yaşayan ve hatta Mervanîler ismiyle bir beyliğe sahip olan Kürtler ise dindaşlık dolayısıyla Türkmenlerin

² Yınanç, *Türkiye Tarihi*, s. 5; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 1976, s. 58-59; Abdullah Ekinci, "Urfa ve Çevresinde Türk Akınları (MÖ. VII- MS. XIV. Yüzyıl)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, s. 262; Mehmet Dikici, *Anadolu'da Türkler-Anadolu'ya Türk Göçleri-*, İstanbul, 1998, s. 57.

³ Ali Sevim, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", *Malazgirt Armağanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, s. 219-229, s. 223.

⁴ René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev: Sosi Dolanoğlu, İstanbul, 2005, s. 549; Kafesoğlu, s. 265; Ömer Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, Cilt: 7/3, Ankara, 2012, s. 2346.

⁵ Grousset, s. 566.

⁶ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. baskı, İstanbul, 1987, s. 75; Yınanç, *Türkiye Tarihi*, s. 17, 19; El-Abdülgani, Abdurrahman Muhammed, *Erminiyye ve Alâkâtühe's-Siyâsiyye bi-küllin mine'l-Bizantiyyin ve'l-Müslimîn 33-457/653-1064*, Kuveyt, 1989, s. 206.

⁷ K. L. Astarcıyan, *Tarihi'l-Ümmeti'l-Ermeniyye*, Musul, 1951, s. 193-194.

⁸ Astarcıyan, s. 194; Abdülgani, s. 207-212; Uras, s. 76.

⁹ A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*, Çev: Arif Müfid Mansel, Ankara, 1943, s. 450.

¹⁰ Abdülgani, s. 217.

¹¹ Claude Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", *Belleten*, Çev: Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Cilt: LI, 1987, s. 1399; Vasiliev, s. 399.

¹² Vasiliev, s. 399.

¹³ Grousset, s. 587.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

arkasına takılarak gaza ve fütuhata iştirak etmişler, böylece onlar da Fırat havalisine kadar yayılmışlardır.¹⁴

Müslümanlar tarafından ilk defa Hz. Ömer döneminde 21/641 tarihinde fethedilen Muş, IX. yüzyıl başlarından X. yüzyılın ortalarına kadar hüküm süren bir beylik kuracak kadar Müslüman Arap nüfusunun yaşadığı Malazgirt çoğunlukla Ermenilerin yaşadığı iki yerleşim yeridir. Selçukluların bu şehirlere hâkim olmasından itibaren Muş ve Malazgirt, İslam şehirleri hüviyeti kazanmaya başlamıştır. Bu çalışmada Selçuklular döneminde Muş şehrinin durumu ele alınacaktır. Böylece söz konusu şehrin Türk ve Kürtler eliyle Müslümanlaşma serüveni ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Büyük Selçuklular Döneminde Muş ve Çevresi

431/1040 tarihinde Dandanakan Savaşı'nın akabinde Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasının ardından Anadolu üzerine daha ciddi akınlar yapan Türkler,¹⁵ 1045-1046 yıllarında Murat suyu ile Dicle'yi meydana getiren bölgelerde görülmüşlerdir.¹⁶ Büyük bir ordu ile Anadolu'ya giriş yapan iki Selçuklu şehzadesi İbrahim Yınal ve Kutalmış, 440/1048 yılında Basean (Pasinler) Ovası'ndan geçerek Karin (Erzurum) ve Malazgirt şehirlerine geldiler.¹⁷ Daha sonra batıda Haldik¹⁸ temasına, kuzeyde Sper (İspir), ve Taik¹⁹ bölgelerine, güneyde Taron'a (Muş) kadar ilerlediler. Birçok kaleyi ele geçirdikten sonra yönlerini Karaz'a²⁰ çevirdiler.²¹ Dolayısıyla Muş'un Selçuklular tarafından ilk fethedilme tarihi 440/1048'dir ve bu fethi gerçekleştiren kişi İbrahim Yınal'dır.²² Anlaşılan birkaç yılda bu kadar çok yerin Türkler tarafından alınması, Bizans Devleti'nin alarm vermesine sebep olmuş ve Bizanslılar, Selçuklu tehlikesi üzerine Gürcü ve Fatımilerle işbirliği yoluna gitmişler ve Tuğrul Bey ile 1048-1049 arasında görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Fakat bu diplomatik gayretler söz konusu tehlikeyi durdurmaya yetmemiştir.²³

Muş'un İbrahim Yınal tarafından alınması, nihai bir özellik göstermemektedir zira ondan 6 yıl sonra 446/1054 tarihinde Tuğrul Bey, bölgeye bir sefer düzenlemiştir. O, Bargiri (Muradiye) ve Erciş'i zapt ederek Bizans topraklarına girişi sağlayan iki büyük yoldan Murat suyu yoluna hâkim

¹⁴ Yınanç, *Türkiye Tarihi*, s. 88.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih (I-XI)*, Thk: Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî, Beyrut, 1407/1987, VIII/232; Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet's-Selçukiyye*, Çev: Necati Lügal, Ankara, 1999, s. 9; Hasan Sayılan, *Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Açından Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007, s. 96. Dandanakan Savaşı'nın tarihi ile ilgili 1038-1041 arasında farklı tarihler mevcuttur. Bkz. Erkan Göksu, "Târîh-i Güzîde'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Beg Dönemi", *History Studies*, Volume: 3/1, Samsun, 2011, s. 295, dipnot: 33.

¹⁶ Yınanç, *Türkiye Tarihi*, s. 24.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, VIII/282.

¹⁸ Haltik-Khaldia: Trabzon'u da içine alan bölgedir. Subaşı, s. 2345.

¹⁹ Farklı görüşler olmakla birlikte Yukarı Fırat, Erzurum ve çevresiyle Güneybatı Gürcistan arasındaki bölgedir. Subaşı, s. 2333, dipnot: 21.

²⁰ Erzurum sınırları içerisinde bugünkü ismi Kahramanlar olan yerleşim yeridir. Ahmet Demir, *İslam'ın Anadolu'ya Gelişi*, 2. baskı, İstanbul, 2008, s. 207, dipnot: 788.

²¹ Aristakes De Lastivert, *Ermeniyeye beyne'l-Bizantiyyîn ve'l-Etrâki's-Selâcika*, Fransızca'dan Arapça Çev. ve Thk: Fâyiz Necib İskender, 392-463/1000-1071, İskenderiye, 1983, s. 87; Grousset, s. 573-574; Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev: Fikret Işıltan, İstanbul, 1970, s. 178; Abdülganî, s. 220; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 12 baskı, İstanbul, 2010, s. 122; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 4. baskı, Ankara, 2012, s. 28; Subaşı, s. 2347.

²² İbrahim Yınal'ın Muş'a geliş tarihi olarak 1049 yılı da söylenilmektedir. Honigmann, s. 180; Metin Tuncel, "Muş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, XXXI/369. Süryani Mihail'in, "Tuğrul Bey'in 1050 yılında Ermeniyeye'ye geldiği" (Süryani Mihail, *Vakainame II. kısım (1042-1195)*, Fransızca ve Ermeniceden Türkçeye Çev: Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1944, II/16.) rivayetini göz önüne alırsak Tuğrul Bey 1049-1050 yıllarında Ermeniyeye bölgesine gelmiştir ancak Muş'a kadar gelmemiştir, diyebiliriz.

²³ Abdülganî, s. 220-221; Sevim, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", s. 220.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

müstahkem bir mevki olan Malazgirt'i kuşattı; fakat bir aylık sürenin bitiminde değerli kumandanlarından birinin ölümünden ve büyük mancınığının hasar görmesinden sonra kuşatmadan vazgeçti ve Azerbaycan'a geri döndü.²⁴ Mervanî Emiri Nasruddevle de asker ve mal yardımı ile Malazgirt seferine iştirak etti. Zira daha önce Tuğrul Bey'in gönderdiği bir mektup ile o, Diyarbakır ve çevresinde Sultan adına hutbe okutmaktaydı.²⁵ Ermeni tarihçisi Aristakes, muhasarayı daha ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır: Bütün bölgeyi zaptettikten sonra Sultan Tuğrul Bey, ilk defa Malazgirt'i muhasara etti. 3. günde sultan muhasarayı kaldırdı. Yine istilalarına devam etti. Malazgirt ahalişi kendi ve hayvanları için yiyecek toplamaya çıktıklarında Tuğrul bey yeniden Malazgirt önüne geldi. Bu arada Malazgirt halkı ihtiyaçlarını görmüşlerdi. Sultan ikinci defa Malazgirt'i muhasara etti. Kalenin idarî görevlisi halkını ve askerlerini cesaretlendiriyordu. Tuğrul Bey bir ay boyunca muhasaraya devam etti. Askerleri her gün iki defa saldırı gerçekleştiriyordu. Malazgirt ahalişi iyice korktuğu bir sırada Tuğrul Bey'in adamlarından birisi, Sultan'ın planlarını içeriye gizlice bildirmeye başladı. Böylece Ermeniler Sultanın planlarını öğrenmeye başladılar. Hatta Sultan'ın bir tünel kazarak kalenin altından şehre girme planı bile içeriye bu yolla sızdırıldı ve Ermeniler gerekli tedbirleri aldılar. Kuşatmada çok farklı silahlar kullanmalarına rağmen Selçuklular başarılı olamadı. Tuğrul Bey ve askerleri kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldılar. Çevredeki bazı yerleri almasına rağmen Sultan Malazgirt'i alamadığı için üzgün bir şekilde döndü.²⁶

Tuğrul Bey'in Erciş'i muhasara ettiği zaman Ercişlilerin ona hitaben söylediği "Ey cihangir Sultan! Git Malazgirt şehrini zaptet, biz ve bütün Ermeniyeye sana tâbi olalım."²⁷ sözü, Malazgirt'in o dönemdeki konumunu göstermesi açısından ilginç bir rivayettir. Anlaşıldığı kadarıyla bölgedeki en önemli şehirler Ahlat ve Malazgirt'tir. Tuğrul Bey'in Malazgirt muhasarasını ayrıntılarıyla bize nakleden Aristakes ve Urfalı Mateos, şehirdeki Hıristiyan nüfusun çok cesur bir şekilde savunma yaptıklarını anlatırken, daha önce burada yer alan ve hatta bir prenslik kurduğu ifade edilen Arap Müslümanlardan bahsetmemektedirler. 380/990 yılında Mervanîlerin Emiri Baz vefat ettikten sonra, Malazgirt'i ele geçiren Gürcü Kralı Davit'in şehirde yaşayan Müslüman halkı kılıçtan geçirdiği ve kalanları da şehirden çıkardığı, onların yerine Ermeni ve Gürcüleri yerleştirdiği rivayetini²⁸ bu bilgiyle birleştirdiğimiz zaman bu dönemde Malazgirt'te Müslüman bir nüfusun olmadığını söyleyebiliriz. Üstelik böyle bir Müslüman kitlenin aynı dine mensup Tuğrul Bey'e bir şekilde yardımcı olabileceği de akla gelmektedir. Gürcü Kralı'nın marifetiyle Malazgirt'in Müslüman tebası, yakınlara belki de bugün yaklaşık 100 km. mesafede yer alan ve halkı tamamen Arap olan Hasköy ve Korkut ilçelerinin yer aldığı bölgeye göç etmişlerdir.²⁹

²⁴ Urfalı Mateos, s. 100-102; Ebü'l-Ferec, Gregerious Cemâlüddin b. el-İbrî, eş-Şemmâs el-Malatî (683/1286), *Ebü'l-Ferec Tarihi*, Türkçeye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1945, I/306; Cahen, s. 1385-1386; Yınanç, *Türkiye Tarihi*, s. 28-29; Honigmann, s. 180; Abdülganî, s. 222. Aristakes, Tuğrul Bey'in 1049 tarihinde Ermeniyeye'ye geldiğini söylemektedir (Aristakes, s. 199) ancak bu bilgiyi başka kaynaklardan teyid etmek mümkün olmamıştır.

²⁵ İbnü'l-Esîr, VIII/289, 316; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 130-131; Bekir Biçer, "Selçuklular ve Kürtler", *JASSS The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6, Issue 2, February 2013, s. 184.

²⁶ Aristakes, s. 92-95.

²⁷ Urfalı Mateos, s. 100.

²⁸ Grousset, s. 512; Yusuf Baluken, *Mervaniler Devrinde Dini Gruplar Arasındaki Münasebetler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2010, s. 18. Bu bilgi Vekayiname'ye tahkik yapan Edouard Dulaurer tarafından da söylenilmektedir. Bkz. Urfalı Mateos, s. 38, dipnot: 105.

²⁹ Bu noktada daha çok Arapların meskûn olduğu Muş'un Hasköy ve Korkut ilçelerinin tarihiyle ilgili Selçuklular döneminde bir bilgiye rastlayamadık. Ancak kaynağını tespit edemediğimiz bir bilgiyi aktarmakla yetinelim: "Korkut, 463/1071 Malazgirt zaferinden sonra Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın komutanlarından Seyyit İbrahim tarafından Selçuklu topraklarına katılmıştır. 1964 yılında Korkut adını alan yöre 09.05.1990 tarih ve 3644 sayılı Kanun ile ilçe statüsüne kavuşmuştur. Hasköy ilçesinin tarihi, Bizanslılar devrine kadar uzanmaktadır. 463/1071 Malazgirt Meydan savaşından sonra ilçenin yerli halkı Basra'dan göç ederek, Batman ili Sason ilçesi ve Bitlis ili Mutki ilçesi üzerinden gelip, ilçeye yerleşmişlerdir." *Muş Kültür ve Turizm Rehberi*, Hazırlayan: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü-Hakim

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

Kaynaklarda gerek İbrahim Yınal gerekse Tuğrul Bey'in aldığı yerlere bakıldığı zaman, birinci seferde ele geçirilen yerlerin değil de aradaki başka müstahkem kalelerin ikinci seferde ele geçirildiği veya geçirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu da bize İbrahim Yınal'ın yarım bıraktığı işin Tuğrul Bey tarafından tamamlandığını göstermektedir. Dolayısıyla 440/1048 yılında Muş alınmış, 446/1054 yılında ise o gün daha önemli bir yerleşim merkezi olan ve daha müstahkem bir kalesi bulunan Malazgirt kuşatılmış ancak onu olmak mümkün olmamıştır. Bunlarla birlikte Tuğrul Bey'in Bağdat seferini müteakip Taron'un valisi olarak kaynaklarda Theodoros ismi yer almaktadır. Grousset ve Aristakes, söz konusu valinin Bizans İmparatoru'na bağlı olduğunu söylemektedirler.³⁰ Büyük Selçuklu Devleti'nin merkezi ile ayrı düşen ve başına buyruk hareket eden Türkmen birlikleri, Taron Valisi Theodoros ile anlaşma yaparak onunla birlikte hareket edeceklerini söylediler. Sözlerinin doğruluğunu ispat etmek amacıyla Ahlat'ta bulunan Müslümanların mallarını yağmaladılar ve ele geçirdikleri malları da valiye getirdiler.³¹ Tuğrul Bey, Theodoros'a haber gönderip beylerin iadesini istedi. Theodoros'un bu teklifi reddetmesi üzerine Selçuklu kuvvetleri, Muş'a bir sefer düzenleyerek valiyi öldürdüler.³² Türkler bundan sonra kış içinde Hark'ın (Bulanık) bazı köylerini yağmaladılar. Ancak donmuş olan Murat nehrinden geçerken esirler ile birlikte pek çok Türk de buzların kırılması ile nehre düşüp öldüler.³³ Bazı tarihçiler, Taron Valisi ile anlaşma yapan ve sayıları 3000 kadar olan bu askerlerin, Tuğrul Bey'in 446/1054'teki büyük seferinden sonra, kalan Ermeni vadilerini talan etmesi için Tuğrul Bey'in bıraktığı ve Skylites tarafından Samukh (Samuka) diye adlandırılan Türk reisinin birliklerinin bir parçası olduğunu düşünmektedirler.³⁴ Ancak bu birliğin Tuğrul Bey tarafından talan veya başka bir amaçla bölgede bırakıldığına dair bir rivayet söz konusu değildir. Üstelik Büyük Selçuklulardan bağımsız hareket eden başka Türkmen birlikleri de söz konusudur.

1058 tarihinde Türkmenlerin Taron (Muş) bölgesine bir sefer yaptıkları ifade edilmektedir. Ancak kimi kaynaklar bu Türkmenlerin isyan eden İbrahim Yınal'ın birliklerinin olduğunu söylerken kimileri de Türkmenler demekle yetinmektedir.³⁵ Ancak rivayetlerin ittifak ettiği husus, söz konusu Türkmen birliklerinin Muşel'in oğlu Tornik kumandasındaki Simn silsilesinde oturan Sanasunkların (Sosunluların) baskınına uğrayıp büyük kayıplar vermeleridir.³⁶ Bu karşılaşma, Müjdecinin Manastırı (Surp Garabed) veya Klagavank –daha sonra Çanlı Kilise- yakınında vuku buldu. Türkmenlerin söz konusu manastırı ateşe verdiği de yine bu kaynaklarda ifade edilmektedir.³⁷ Selçukluların akınlarının mütemediyen devam ettiği, dönemin tarihçilerinin “Denizdeki kumlar kadar çok olan Türkmenler, Hıristiyan memleketlerine atılmış, daha 1062-1063'lerde Muş, Ahlat, Malatya, Erzurum ve Sivas civarlarına taarruz, ciddi muhasara ve mücadeleler yapmıştı.”³⁸ şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Sultan Alparslan 455/1063 tarihinde Selçuklu tahtına geçtikten sonra, Anadolu'ya yapılan akınlar hız kazanmıştır. Bu akınların, Van-Muş-Bitlis havalisinde bulunan Türkmen beylerini de

Bilginer, Muş, 2006, s. 65, 69; Fatoş Yalçınkaya, *Muş'ta Yatırlar ve Yatırlarla İlgili Anlatılan Menkıbeler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2008, s. 7.

³⁰ Aristakes, s. 97; Grousset, s. 587.

³¹ Aristakes, s. 97; Grousset, s. 587. Krş. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 151.

³² Tuncel, XXXI/369.

³³ Aristakes, s. 97-98; Grousset, s. 485; Honigmann, s. 180-181.

³⁴ Grousset, s. 587; Honigmann, s. 181.

³⁵ Aristakes, s. 97-98; Yınanç, *Türkiye Tarihi*, s. 31; Abdülganî, s. 222; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 54-55.

³⁶ Honigmann, s. 181-182.

³⁷ Aristakes, s. 107; Grousset, s. 592-593.

³⁸ Urfalı Mateos, s. 100, 110; Süryani Mihail, s. 16 Aristakes, s. 102. İbnü'l-Esir, Büyük Selçukluların dışında Oğuzlardan bahsederken tarih vermeden birinde Musul'dan diğerinde ise Diyarbakır'dan sonra onların Ermeniyeye bölgesine gelerek söz konusu bölgeyi yağmaladıklarını söylemektedir. İbnü'l-Esir, VIII/182-183.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

Selçuklulara boyun eğmek zorunda bıraktığı ifade edilmektedir.³⁹ Sultan Alparslan, 462/1070 tarihinde daha önce amcasının alamadığı Malazgirt'i çok hızlı bir şekilde almış⁴⁰ ve Muş ile Malazgirt'in de dâhil olduğu Erzurum ve havalisini Sunduk Bey'e⁴¹ ikta etmiştir.⁴² Ancak Sultan Alparslan Malazgirt Zaferi'nden hemen sonra, daha önce Ahlat, Malazgirt, Muş vb. topraklara hâkim olan Mervanîlere buraların yönetimini bırakmıştır.⁴³ Muhtemelen bunda Mervanîlerin kendisine savaşta sağladığı yardımın etkisi vardır. Zira Mervanîler 10 bin askerle gönüllü olarak Malazgirt Savaşı'na Sultan Alparslan'ın yanında katılmışlardır.⁴⁴

Selçukluların uzun bir süredir alamadığı müstahkem Malazgirt Kalesi'nin düşmesi, Bizans İmparatorluğu için bardağı taşıran son damla olmuş ve bunun üzerine Bizans İmparatorluğu Selçukluları Anadolu'dan atmak için harekete geçmiş ve 463/1071 tarihinde Malazgirt'i yeniden almıştır.⁴⁵

Sadece Muş ve Malazgirt değil bölge hatta dünya tarihi açısından dönüm noktası olan ise 463/1071 yılındaki Malazgirt Zaferi olmuştur.⁴⁶ Çağrı Bey'le başlayan ve daha sonra tüm hızıyla devam eden Anadolu'ya Türk akınları sonucunda fethedilen bölgeler sık sık el değiştirmişse de, 26 Ağustos 463/1071 tarihindeki Malazgirt zaferinden sonra Bizans, Türklerin o güne kadar fethettikleri topraklardan geri çekilmiştir. Böylece Doğu Anadolu Selçuklu hâkimiyetine girmiştir.⁴⁷ Muş'un Selçuklular tarafından kesin olarak ele geçirilmesi de Malazgirt Zaferinden az sonra Sultan Alparslan döneminde gerçekleşmiştir.⁴⁸ Ancak Siirt, Muş ve Harput topraklarındaki dağlık bölgelerde Bizans İmparatorluğu'na bağlı kalarak hareket eden Sasonlu Ermeni Prens Tornik, Malazgirt Savaşı'nın sonrasında Roman Diyojen'in yanında yer alan bir başka Ermeni Prens Pilateros ve Türkmen Beyi Kapar'ın askerleri tarafından bertaraf edilmiş, böylece Harput'tan Kilikya'ya kadar Bizans ile Selçuklu arasındaki tampon bölgede bir Ermeni Prensiği ihdas edilmiştir.⁴⁹ Böylece Muş ve Harput'a kadar Doğu Anadolu'nun her yerinde Selçuklu hâkimiyeti perçinleşmiştir.

Muş açısından 463/1071 yılı sadece kesin bir şekilde Selçukluların eline geçişi ifade etmemekte, aynı zamanda Muş ve çevresinin Türklerin yerleşimine açıldığını işaret etmektedir.⁵⁰ Nitekim Mükrimin Halil Yınanç, bazı tarih kaynaklarının rivayetlerini birleştirerek, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'nin babası Ertuğrul Gazi'nin ecdadı ve mensup olduğu boyun da Malazgirt Savaşı sonrası bölgeye gelenler arasında olduğunu şu cümlelerle ifade etmektedir: "Ertuğrul Bey'in ecdadı ve mensup olduğu boy, Anadolu'nun ilk açılışında yani XI. asrın ikinci

³⁹ M. Salih San, *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, Ankara, 1966, s. 164.

⁴⁰ Urfalı Mateos, s. 138; Yınanç, *Türkiye Tarihi*, s. 43-44; Cahen, s. 1396; San, s. 164.

⁴¹ Bu ismin kaynaklarda geçiş şekilleri ile anlamları için bkz. Süleyman Tülücü, "Malazgirt Savaşı'na Katılan Türk Komutanlarından Sunduk Bey", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 13, Erzurum, 1999, s. 269-276, s. 271, dipnot: 8.

⁴² Yınanç, *Türkiye Tarihi*, s. 52; Tuncel, XXXI/369; Rahmi Tekin, *Ahlat Tarihi*, İstanbul, 2000, s. 45.

⁴³ Tekin, s. 45; Sayılan, s. 98.

⁴⁴ Sibt İbnü'l- Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fi Târîhi'l- Âyân*, Yayınlayan: Ali Sevim, Ankara, 1968, s. 148; Faruk Sümer- Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, 2. baskı, Ankara, 1988, s. 34, 57. M. Ali Sallâbi, *Tarihi İbn Ebi'l-Heycai*'den naklen "Kürtler Selçuklu ordusunu oluşturan unsurlardan biridir. Alparslan Malazgirt Savaşında Kürt unsurlardan on bin asker toplamıştı. Savaşlarda yayasıyla atlısıyla Kürtler cesaretleriyle temayüz etmiştir." demektedir. Ali Muhammed Sallâbi, *Devleti's-Selâcika*, Bsy., trs, Şamile 3.28, s. 383; Biçer, s. 190.

⁴⁵ Urfalı Mateos, s. 141; İbnü'l-Esîr, VIII/388; Yınanç, *Türkiye Tarihi*, s. 45; Sevim, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", s. 223.

⁴⁶ Urfalı Mateos, s. 141; İbnü'l-Esîr, VIII/388;

⁴⁷ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 95-96.

⁴⁸ Tuncel, XXXI/369.

⁴⁹ Süryani Mihail, s. 30-31; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 10. baskı, İstanbul, 2010, s. 98-99.

⁵⁰ *Yurt Ansiklopedisi*, Genel Yayın Yönetmeni; Taha Parla, İstanbul, 1982, VIII/6033; Besim Darkot, "Muş", *MEB İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1979, VIII/746; Halit Bingöl, *Muş'un Kültür Hayatına Toplu Bir Bakış*, İstanbul, 1987, s. 12-13.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

yarısında Sultan Tuğrul Bey ve Alparslan'ın ümerasının maiyetinde Ahlat bölgesine gelmişler ve Anadolu gaza ve fetihlerine iştirak etmişler ve Ahlat bölgesinde yurt tuttıkları gibi Muş, Malazgirt, Eleşkirt ve Sürmari (Sürme-Çukuru) ovalarında ve dağlarında kışlak ve yaylak tesis etmişler ve bilahare Ahlat emirlerine yani Sökmen Kutbülere tabi olmuşlar ve onların maiyetinde olmak üzere Gürcülere bazen de Erzurum ve Erzincan emirleriyle birlikte Trabzon dükalığına ve bilahare imparatorluğuna karşı yapılan gazalara iştirak etmişlerdir.”⁵¹ Bugün Malazgirt'e bağlı ve Malazgirt ile Ahlat'a 25 km. uzaklıkta yer alan ve Ahlat'taki Selçuklu Mezarlığı'na, harabe de olsa, benzer özelliklere sahip bir mezarlığı bulunan Oğuzhan Köyü, bu dönemde oluşturulduğunu düşündüğümüz yerleşim yerlerine önemli bir örnek teşkil etmektedir.⁵² Zira bugün Oğuzhan Köyü'nün sakinleri bile köylerinin isimlerinin çok eski tarihlerden beri aynı olduğunu söylemektedirler. Üstelik Malazgirt ve Ahlat bölgesinde Selçuklu döneminden kalan mezarlıklar, aslında yerleşimlerin de başladığına önemli bir işaretir.⁵³

Muş, Ahlat ve civarı Malazgirt zaferinden sonra Mervanilere verilmişti. 477/1084 yılında ise Sultan Melikşah, Mervanilere verilen bu bölgeleri tekrar hâkimiyet alanına dâhil etmek için Fahrü'd-Devle'yi görevlendirmiştir. Fahrü'd-Devle de bu bölgeleri alarak Büyük Selçuklular adına yöneten Emir Sunduk'a bırakmıştır.⁵⁴ Onun ve oğullarının bölgeye hâkimiyet devresi Sandakoğulları (Sandukoğulları) olarak nitelendirilmiştir.⁵⁵ 478/1085 yılında Melikşah, Fahrü'd-devle'yi Diyarbakır'ı almakla, Muş ve Malazgirt'e hâkim olan Emir Sunduk'u da ona yardımcı olarak görevlendirmiştir.⁵⁶

Melikşah'ın 1092'deki ölümünden sonra Berkıyruk ile beraber Büyük Selçuklu tahtına geçen Muhammed Tapar, Sökmen el-Kutbî'ye Van gölü havzasını dirlik (ikta) olarak vermiştir. Böylece Sökmen, Sökmenliler Beyliği'ni resmen kurmuş oldu. (494/1100) Daha sonraki yıllarda Sökmen, Tebriz Muradiye, Ahlat, Erciş, Tatvan, Van, Muş, Malazgirt, Bitlis, Adilcevaz ve Erzen il ve ilçelerinin yönetimini ele geçirmeyi başardı.⁵⁷ Muş'un Sökmenlilerin eline geçiş tarihi olarak 495/1102 yılı verilmektedir.⁵⁸

İlk defa 440/1048 tarihinde İbrahim Yınal ile Büyük Selçukluların hâkimiyetine giren Muş şehrinin, 463/1071 Malazgirt Zaferi'ne kadar birkaç defa Bizans ile Büyük Selçuklular arasında el

⁵¹ Mükrimin Halil Yınanç, “Ertuğrul Gazi”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1948, IV/335; Abdülkerim Özyayın, “Ahlatşahlar”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İlmî Müşavir ve Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1988, VIII/206.

⁵² Evliya Çelebi, Ahlat civarında Kayı boyunun yaşadığını, Yavuz'un Çaldıran Seferi sırasında Ahlat ahalisinin kendisine ricaya varıp “*Padişahım, ecdad-ı izamunun (Kayı beğlerinin) medfun oldukları Ahlat şehrinde bize bir kal'a bünyad eyle.*” dediler. Kanuni Süleyman 955/1548 tarihlerinde Ahlat'a gelerek, “saç ve sakallarıyla ter ü taze durup yatan mumyaların bulunduğu türbeleri görüp, cümle ecdadını ziyaret ederek, sonra bir kale yaptırdı. Osmanlıların eski ataları içerisinde Ahlat'ta yatanlardan biri de Korkud Han'dır. Evliya Çelebi, *Tam Metin Seyahatname*, İstanbul, 1986, III-IV/522; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Dede-Korkut Oğuznameleri*, Ankara, 2000, I/33-34. M. Fahrettin Kırzioğlu, Kayıların Ahlat şehri çevresinde yaşadığını, soyu 21. göbekte Oğuzhan'a ulaşan Kayık-Alp'in burada yaşadığını söylemektedir. Kırzioğlu, I/33. M. Salih San, Osmanlı Türkleri ecdadının Selçuklularla birlikte Anadolu'ya gelerek Ahlat dolaylarına yerleştiklerini ve 170 yıl kadar bu bölgede kaldıklarını, onlardan Kaya-Alp'in 1226 yılında vefat ederek Ahlat'a defnedildiğini, onun oğlu Süleyman Şah'ın yanındakilerle birlikte birkaç yere gittiğini, daha sonra Fırat'ı geçerken boğulduğunu, Süleyman Şah'ın Dündar ve Ertuğrul adlı iki oğlunun kendilerine tabiiyet eden 400 hane halkı ile Erzincan, Pasinler tarafına geçtiklerini kaynak belirtmeksizin söylemektedir. San, s. 186-187.

⁵³ Ahlat'taki Selçuklu mezarlarının benzerleri Malazgirt ilçesi Oğuzhan Köyü ve Hasan Paşa Köyü mezarlıklarında da bulunmaktadır. Bülent Nuri Kulağuz, “Ortaçağ ve Sonrası Muş İli Yüzey Araştırması -2008- Malazgirt”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol: 2, No: 1, Karabük, 2013, s. 313, 318.

⁵⁴ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklu Tarihi*, Ankara, 1983, s. 112; Tülüçü, s. 274; Sayılan, 98.

⁵⁵ Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarih I, (Fetihten Osmanlılara Kadar)*, Ankara, 1990, s. 71; Tülüçü, s. 275-276.

⁵⁶ Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklu Tarihi*, s. 112.

⁵⁷ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 6. baskı, İstanbul, 2001, s. 90; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 189; Darkot, s. 746; San, s. 180; Tuncel, XXXI/369.

⁵⁸ Faruk Sümer, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, 2. baskı, Ankara, 1998, s. 21.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

değiştirdiği görülmektedir. Malazgirt Zaferi'nden sonra Türkmenlerin de iskân faaliyetleri ile birlikte Muş şehri yavaş yavaş Türk-İslam şehri özelliği göstermeye başlamıştır. Muş, Büyük Selçuklu Devleti'nin en parlak dönemlerinin yaşandığı gerek Alparslan gerekse Melikşah döneminde, Büyük Selçukluların egemenliğinde, Mervanîler, Sundukoğulları en sonunda da Sökmenlilere bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. Bu durum, Muş ve Doğu Anadolu'nun Büyük Selçuklular açısından batı sınırı olması ile izah edilebilir kanaatindeyiz. Çok geniş bir coğrafyada topraklara sahip ve söz konusu dönemde başkenti Rey olan Büyük Selçuklu Devleti, devletin batı ucu olan Muş ve çevresindeki hâkimiyetini vassal devletçikler eliyle yürütmüştür. Muş'un tam bir Büyük Selçuklu şehri özelliği göstermesi için, muhtemelen uzun süre söz konusu devletin doğrudan hâkimiyeti altında kalması gerekirdi.

Beylikler ve Anadolu Selçukluları Döneminde Muş ve Çevresi

Büyük Selçukluların Melikşah'tan sonra Doğu Anadolu üzerinde hâkimiyeti azalmaya başlayınca, Muhammed Tapar döneminde ilk defa Muş şehri, Sökmenliler Beyliği'nin bir şehri olmuştur. (496/1102) Söz konusu beylik döneminde Muş'un tarih kaynaklarında yer aldığı ilk olay, Sökmenlilerin kurucusu sayılan Sökmen ile Artukoğlu İlgazi arasında ihtilaftır. Bu ihtilafın sonucunda Sökmen, İlgazi'nin yeğeni Belek'i zincire vurarak Taron (Muş) havalisinde Aidyat Kalesi'nde⁵⁹ hapsedti. Ertesi yıl Sökmen'in ölümü üzerine hapisten kurtulan Belek amcası İlgazi'nin yardımı ile Harput, Palu ve Dersim havalisine hâkim oldu.⁶⁰

Sökmenoğulları (Ahlatşahlar), Büyük Selçuklu Devleti'nin vassalı durumunda olduğu için, Selçuklular güçlü olduğu zamanlarda doğrudan bölgeye müdahale etmişlerdir. Nitekim Irak Selçuklu Sultanı Mesud, kardeşi Selçukşah'a Mardin, Erzen, Ahlat, Malazgirt ve Muş'u dirlik olarak vermiş, bunun üzerine Erzen'e sahip olan Dilmaçoğullarından Hüsamüddeve Kurtî, Mardin Artuklu emirine tâbî olmuştur.⁶¹ Sultan Mesud'dan sonra Irak Selçuklularının başına geçen Rükneddin Tuğrul III'ün sahip olduğu topraklar arasında Ermeniye bölgesi de sayılmaktadır.⁶² Dolayısıyla bu rivayetler, Muş'un Sökmenlilerin toprağı olmasına rağmen, Irak Selçukluların da hâkimiyet sahası içinde kaldığına işaret etmektedir.⁶³

Ahlatşahlar, en parlak günlerini Sökmen'in torunu II. Sökmen zamanında yaşamasına rağmen, zaman zaman sıkıntılı süreçler de yaşamıştır. Nitekim Artukoğullarından Kara Aslan, 549/1154-1155 yılında Malazgirt'i kısa süreli ele geçirmiştir.⁶⁴ Bu tarihten birkaç yıl sonra, II. Sökmen Artuklulardan Necmeddin Alpi ile, Kara Aslan'a karşı savaşmış, II. Sökmen ile Necmeddin Alpi Muş ovasına kadar çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁵ Büyük Selçukluların saltanat çatışmaları sebebiyle parçalanmasından faydalanarak Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya istilaya başlayan Gürcülere karşı, 555/1160 yılında kayınpederi Saltuklu Emiri İzzeddin Saltuk ve Artuklular ile birlikte sefere katılan II. Sökmen, Ahlat, Muş, Malazgird... şehir ve bölgelerinin

⁵⁹ Aidyat Kalesi, Bizans İmparatoru İoannes Çimiskes'in 974 tarihinde Muş'a gelip Ermeni Kralı Aşot ile görüşme yaptığı yerdir. İmparator Çimiskes, daha sonra yaptığı bu sefer ile ilgili Ermeniye Kralı III. Aşot'a gönderdiği mektupta söz konusu kalenin kendilerine teslim edilme sözünün olduğunu, bunun yerine getirilmediğini ancak bunun çok da önemli olmadığını ifade etmektedir. Bkz. Urfalı Mateos, s. 22, 31; Abdülganî, s. 199.

⁶⁰ Urfalı Mateos, s. 241; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 179; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 146. San, s. 180.

⁶¹ Hüseyinî, s. 77; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 197; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 3. baskı, Ankara, 1997, s. 239.

⁶² Hüseyinî, s. 121.

⁶³ San, s. 181-182.

⁶⁴ İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yüsuf b. Ali (577/1181), *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Çeviren: Ahmet Savran, Erzurum, 1992, s. 112; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 239; Recep Yaşa, *Bitlis'te Türk İskanı (XII-XIII. Yüzyıl)*, Ankara, 1992, s. 27.

⁶⁵ İbnü'l-Ezrak, s. 120-121; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 239.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

hükümdarı olarak tavsif edilmiştir.⁶⁶ Ancak 581/1185'te erkek çocuk bırakmadan ölen II. Sökmen'in toprakları, büyük bir sefalet ve komşu milletlerin tecavüzüne maruz kaldı. Bu tarihte Meyyafarikin'de bulunan Seyfeddin Beytemur, II. Sökmen'in vasiyeti ve Ahlat halkının isteği üzere Ermanşahlar (Sökmenliler, Ahlatşahlar) lakabıyla yadedilen Ahlat hükümdarlığını kabul ederek Ahlat'a geldi ve hükümdar oldu.⁶⁷ Dolayısıyla 581/1185 yılında Sökmenlilerin ülkesi Beytemur'un hâkimiyetine geçince Muş da Beytemur'un hâkimiyetine geçmiş oldu. Ancak bölgeyi ele geçirmeyi düşünen Eyyübilerin Sultanı Selahaddin, Ahlat halkı tarafından çağırılmasına rağmen, bu davet Azerbaycan tarafından gelen Pehlivan Ahmet ile Selahaddin çarpıştırmak için bir oyun olduğundan Selahaddin Ahlat'ı almaktan vazgeçti. ⁶⁸ Selahaddin'in Meyyafarikin'in (Silvan) yönetimini verdiği yeğeni Takiyyüddin Ömer, 587/1191-1192 yılında Sökmenli Beyliği'ne bağlı Siverek ve Hani'yi ele geçirdikten sonra, Ahlat'ı kuşattı ancak başarısız oldu. Gözünü Malazgirt'e diken Ömer, Malazgirt kuşatması esnasında vefat edince, Malazgirt ve Muş alınmadı.⁶⁹ 589/1193 yılında Sökmen'in memlüklerinden biri olan Hezar Dinari aynı zamanda kayınpederi de olan Ahlatşah Beytemur'u öldürüp yerine geçti ve Beytemur'un yedi yaşındaki oğlu ile karısını Muş yöresindeki Erzas Kalesi'nde hapsedti.⁷⁰

Ahlat Emiri Beytemur oğlu Muhammed, 1200'lı yılların hemen başında belli bir güce ulaştıncaya Hezar Dinari'ye karşı harekete geçti ve 603/1206 yılında onu öldürerek bir anlamda babasının öcünü almış oldu. Kendisi genç olduğu için eğlence hayatına daldı. Bundan dolayı Ahlat halkı, ondan nefret ettiler. Ermanşah'ın kölelerinden kölesi Balaban, Emir Beytemur oğlu Muhammed'e karşı, Malazgirt'te isyan etti ve Malazgirt'i ele geçirdi. Ahlat ahalisinden bir grup, Mardin Emiri Nasırüddin Artuk b. İlgazi'ye "Bu senin babanın amca oğlu kendisini idare edecek bir kafadan mahrumdur. Siz geliniz de Ahlat'ı size teslim edelim." diye haber gönderdiler. Ahlatlıların sadece onu çağırılmalarının bir sebebi de II. Sökmen'in vefatı esnasında çocuğu olmadığı için kendinden sonra Nasırüddin'in babası Kutbeddin İlgazi'yi emir olarak tavsiye etmesiydi. Mardin Emiri Türk ve Arap askerleriyle birlikte harekete geçti. Zaten işe sıkıntısı çeken halk, bunları görünce kendilerini yağmalamalarından korkarak harp için hazırlandılar.

Bunun üzerine Balaban, hem tehdit hem de hile ile Mardin Emiri'nin memleketine geri dönmesini sağladı. Balaban ordusuyla Ahlat'a geldi, fakat onu alamadı. Balaban, kimseye zarar vermeyeceğine dair güvence verince, Ahlat ahalisi ona teslim oldular. Balaban şehre girdi ve Beytemur'un oğlunu kalelerin birine hapsedti.⁷¹ Aynı tarihlerde Ahlat'ı almak isteyen Eyyübî Meliki Evhad Necmeddin Eyyub b. Adil bu sırada Muş Kalesi'ni ve şehrini zaptetti ve Ahlat'a karşı karargah kurdu. Balaban şehirden çıkarak müstahkem geçitleri ona karşı kapadı ve onunla beraber

⁶⁶ Urfalı Mateos, s. 329; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 12; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 191.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, X/132; Ebü'l-Ferec, Gregerious Cemâlüddin b. el-İbrî, eş-Şemmâs el-Malatî (683/1286), *Târîhu Muhtasarı'd-Düveli*, 3. baskı, Beyrut 1415/1994, s. 398; Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî el-Mağribî (808/1406), *Târîhu İbn Haldûn -Kitâbü'l-Iber ve Divânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsârahüm min Zevî's-Sultânî'l-Ekber-(I-VIII)*, Beyrut, 1421/2000, V/180; San, s. 183; Darkot, s. 746; Bingöl, s. 13.

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, X/132-133; Önder Kaya, *Eyyubi Devleti Meliklerinden I. El-Eşref Muzaffereddin Musa Döneminin Siyasi Tarihi (597/1200-635/1237)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2000, s. 49-50.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, X/203-204; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 17; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 192; Faruk Sümer, "Ahlatşahlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, II/27; Kaya, s. 50.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, X/229; Ebu'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddin İsmâil b. Ali el-Eyyübî (732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, Mısır, 1325, III/88-89; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 102, Sümer, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, s. 80; Tekin, s. 67; San, s. 184.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, X/328-330; Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II/489-490; İbn Haldûn, V/180.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

olanların birçoklarını imha etti. Adil'in oğlu Necmeddin de birkaç adamla ve yaralılarla birlikte memleketine geri döndü.⁷²

Balaban karşısında mağlubiyete uğramış olmasına rağmen 604/1207 yılında Muş ve çevresini elinde tutan Melik Necmeddin Evhad, babası Melik Adil'e haber göndererek Ahlat'ı da almak için yardım istedi. O da büyük bir ordu ile Melik Eşref'i gönderdi ve ikisi birlikte Ahlat civarına geldiler. Balaban, şehirden çıkarak bunlarla harb etti, fakat harbe devam edemeyerek ikisinden de kaçtı ve Ahlat'a girdi. Balaban, Erzurum Emiri Kılıç Arslan oğlu Mugisüddin'e haber göndererek ondan yardım istedi. O geldi ve onunla birlikte Balaban, Melik Evhad ile kardeşine karşı savaştılar, onları mağlup ettiler. Melik Evhad ile kardeşi de kaçtılar. Balaban ile Mugisüddin birlikte Muş'u almak üzere geldiler. Muş'a girmek üzere iken Kılıç Arslan'ın oğlu, Balaban'a hile yaptı ve bizzat kendisinin Ahlat'a tek başına hâkim olmak amacıyla onu öldürdü.⁷³ Ancak o da istediğini elde edemedi. Zira Ahlat halkı onu kabul etmediler. Bu sefer Malazgirt'i almak istedi, Malazgirtliler de kabul etmediler. Bunun üzerine Mugisüddin memleketine geri döndü. Ahlat halkı, Eyyübî Melik Evhad'ı ülkelerine davet ettiler. O da 604/1207 tarihinde Ahlat'ı ve ona tabi olan yerleşim yerlerinin hâkimiyetini ele geçirdi. Böylece hem Ahlatşahlar (Sökmenliler, Ermanşahlar) tarihe karıştı hem de Muş ve civarı Eyyübîlerin hâkimiyetine girmiş oldu.⁷⁴ Ahlatlıların Mugisüddin'in ihaneti sebebiyle Selçuklulardan vazgeçerek Eyyübîlere yanaştıkları görülmektedir.⁷⁵ Ancak yöre halkı özellikle Malazgirt'i almak istediği zaman Malazgirtliler, Eyyübîlerin hâkimiyetini bir türlü kabullenememişler, yer yer ayaklanmışlardır. Hatta Necmeddin Evhad, Malazgirt'i almaya gittiği sırada Ahlatlılar da isyan etmişlerdir.⁷⁶ Acaba bu ayaklanmaların sebebi M. Salih San'ın ifade ettiği gibi Türklerle meskûn ve Türk beylikleriyle çevrili⁷⁷ olması mıdır? İbnü'l-Esir, çevredeki hükümdarların ve Gürcülerin, Melik Necmeddin Evhad'ın babasından çekindikleri için durumdan hoşlanmadıklarını özellikle Gürcülerin bu sebeple sık sık bölgeye akınlar yaptıklarını, bu akınlar sebebiyle yöre halkının çok rahatsız olduklarını ve çok eziyet çektiklerini söylemektedir.⁷⁸ Anlaşıldığı kadarıyla yöre halkının rahatsızlığı, etnik bir sebebe bağlı değildir. İnsanlar, huzurlu bir ortamda yaşamak istemektedirler ve bunu sağlayamayan idarecilere karşı durmuşlardır. Daha da önemlisi Ahlatlıların Erzurum meliki Tuğrulşah'ı da kabul etmemelerinin bir nedeni, onların 1.5 asırdır Sökmenliler Beyliği'nin başkentliğini yapmalarının ardından söz konusu konularını kaybetmeme istekleridir.⁷⁹ Ancak bir yandan Gürcüler diğer yandan Erzurum meliki Tuğrulşah ve öte yandan Eyyübîler arasında sıkışıp kalan Ahlatlılar, en sonunda güçlü Eyyübîleri memleketlerine çağırarak zorunda kalmışlar ve onların hâkimiyetine girmişlerdir.⁸⁰ Bu ayaklanmaları bastırmak için Eyyübîlerin, bir yandan destek kuvvetleriyle askerî

⁷² İbnü'l-Esir, X/328-330; Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II/489-490; Ramazan Şeşen, "Eyyubiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1990, VII/347; Kaya, s. 50.

⁷³ İbnü'l-Esir, X/340-341; Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II/489-490; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler-*, Yayınlayan: Ali Öngül, İzmir, 2001, s. 225; Ez-Zehabî, Şemsüddin Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ' (I-XXV)*, Thk: Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut, 1417/1997, XLIII/19; İbn Haldûn, V/181; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 105-106 Tekin, s. 72. Hezar Dinari'nin vefatından sonra II. Sökmen'in yetiştirmesi Ermeni asıllı Sücaüddin Kutluğ'un Sökmenli tahtına oturduğu, ancak onu halkın kabul etmediği için öldürüldüğü de rivayet edilmektedir. Ebu'l-Fidâ, III/94; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 193; Kaya, s. 51.

⁷⁴ İbnü'l-Esir, X/341; Ebu'l-Fidâ, III/108; Müneccimbaşı, s. 225; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 23; Darkot, s. 746; Tuncel, XXXI/369; Bingöl, s. 13.

⁷⁵ Ahmet Demir, *Urfa ve Çevresi Eyyübîler Tarihi*, İstanbul, 2008, s. 93.

⁷⁶ İbnü'l-Esir, X/342; Ebü'l-Ferec, *Târihu Muhtasarü'd-Düveli*, s. 398; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 23; Kaya, s. 53.

⁷⁷ San, s. 185.

⁷⁸ İbnü'l-Esir, X/341.

⁷⁹ Kaya, s. 51.

⁸⁰ Kaya, s. 51.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

birliklerini güçlendirdikleri ve ileri gelenleri Meyyafarikin'e (Silvan) sürgüne gönderdikleri,⁸¹ öbür yandan iskân politikası uygulayıp, Muş'un da içinde yer aldığı bu bölgeye Hakkâri taraflarından Kürt Rojeki ve Hakkâriye aşiretlerini getirdikleri ifade edilmektedir.⁸²

Malazgirt Zaferi, Muş tarihi açısından ne kadar önemli ise Eyyübîlerin Muş'u ele geçirmesi de o kadar önemlidir. Zira Malazgirt Zaferi sonrası Muş'ta Türkmenlerin iskânı görülürken, Eyyübîlerin Muş'u almasından sonra Kürtlerin iskânı görülmektedir. Dolayısıyla Muş şehrinin İslam şehri olmasında bu iki olayın önemi büyüktür ve günümüz Muş şehrinin ilk nüveleri bu iki olayla atılmış olmalıdır. Tabii çok daha önceleri IX. asırda özellikle Malazgirt'teki Arapların iskânını da unutmamak gerekir. Zira bugün Muş'ta belli bir sayıda Arap unsuru varsa onun temeli de muhtemelen o tarihlere dayanmaktadır.⁸³ Bugün Kürd'ü, Arab'ı ve Türk'ü bir ve beraber gördüğümüz Muş şehrinin demografik yapısının temelleri, ortaçağda atılmış ve yaklaşık 800 yıldır bu unsurlar birlikte yaşamışlardır. 581/1185 yılında Cezire, Musul, Diyarbakir, Ahlat, Suriye, Şam, Şehrizûr ve Azerbaycan'da Kürtlerle Türkmenler arasında ilk defa olaylar çıktığı, çok sayıda insanın öldürüldüğü, olayların yıllarca sürdüğü, bu arada yolların kesildiği, malların yağmalandığı ve kan döküldüğü bilgisi⁸⁴ de Ahlat'ta Türklerle beraber Kürtlerin bu tarihlerde birlikte yaşadığını göstermektedir. Osman Turan, bu olaylar sebebiyle bazı Kürtlerin Orta Anadolu'ya doğru kaçtıkları ifade etmektedir.⁸⁵ Anlaşıldığı kadarıyla bu olaylar bir yandan Ahlat ve çevresinde Türk ile Kürtlerin beraber yaşadığını gösterirken öbür yandan göçlere sebep olmuştur. Bu arada Türkmen iskânları da devam etmektedir. Nitekim 1218 yıllarında Moğolların önünden kaçan Türkmenler Muş, Bitlis, Ahlat, Diyarbakir havalisine yerleşmişlerdi.⁸⁶

Melik Evhad vefat ettiği yıl olan 607/1210 senesinde Gürcüler, Erciş ve Ahlat'ı yağmaladıktan sonra, Malazgirt'e geldiler. Önerine hiç bir güç çıkmadı.⁸⁷ Zira bu dönemde Melik Evhad ile Ahlatlılar arasında bir güven ortamı kalmamıştı.⁸⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzi, vefat edince Melik Evhad'ın Malazgirt'e defnedildiğini belirtmektedir.⁸⁹ O öldükten sonra yerine Meliki Eşref geçmişti. Muhtemelen Gürcüler de bu otorite boşluğundan istifade ettiler. Zira Melik Eşref, buralara hâkim olunca adil bir şekilde buraları idare etmiş, yaşantısı da güzel olmuş idi.⁹⁰ Melik Eşref, 617/1220 yılında küçük kardeşi Şihabüddin Gazi'ye Ahlat ülkesini, Meyyafarikin (Silvan), Muş, Kulp, Hani, Sason, Van ve Çapakçur (Bingöl) gibi pek çok şehrin de içerisinde yer aldığı Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını iktâ etti.⁹¹ İbnü'l-Esir, bu iktânın sebeplerini şöyle

⁸¹ İbnü'l-Esir, X/341-342.

⁸² *Yurt Ansiklopedisi*, VIII/6033; Darkot, s. 746; Bingöl, s. 12-13; San, s. 185; Sayılan, s. 100. Söz konusu eserlerin kaynak olarak verdiği Şerefhan'ın Şerefname isimli kitabının iki farklı nüshasını araştırmama rağmen bu bilgiyi bulamadım. Aksine Rojkanlıların Bitlis ve Hazzo çevresine gelişinin Gürcü Kralı Tavit (Davit) zamanında olduğu ifade edilmektedir. Şerefhan Bitlisi (1604), *Şerefname*, Arapçadan Çeviren: M. Emin Bozarslan, 4. baskı, İstanbul, 1990, s. 412. Şerefname'de geçen Gürcü Kralı, Mervanîlerin kurucusu Baz vefat ettiğinde, bölgeye akın yapan Gürcü Kralı Davit ise, o zaman Mervanîlerin hâkim olduğu dönemde bölgeye Kürt yerleşimlerinin başladığını söyleyebiliriz. Ancak her halükarda konuyla ilgili daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir.

⁸³ Kendisi de Malazgirtli olan ve Muş'taki vakıflarla ilgili yüksek lisans çalışması yapan Bilal Yılmaz, yaptığımız bir görüşmede Malazgirt'te I. Dünya Savaşı'na kadar Arapların bulunduğunu, Rusların saldırıları sonucunda Arapların Malazgirt'ten dağıldığını, önemli bir kısmının da Muş'un Hasköy ilçesine geldiğini büyüklerinden duyduğunu söylemiştir.

⁸⁴ İbnü'l-Esir, X/341-342.

⁸⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 241.

⁸⁶ San, s. 185.

⁸⁷ Ebü'l-Ferec, *Târihu Muhtasarü'd-Düveli*, s. 398; Zehebî, XLIII/19/132.

⁸⁸ Kaya, s. 54.

⁸⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtü'z-Zemân fi Târihi'l-A'yân*, Bağdat, 1370/1951, II/562; Kaya, s. 54. Melik Evhad, Zatü'l-Cenb hastalığından Malazgirt'te vefat etmiştir. İbn Ebî Usaybia, Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım (668/1269), *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Ettubbâ*, Thk: Nizâr Rızâ, Beyrut, Dâru Mektebeti'l-Hayât, trs., s. 706.

⁹⁰ Zehebî, XLIII/19.

⁹¹ İbnü'l-Esir, X/424; Kaya, s. 153.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

sıralamaktadır: Her ne kadar Moğol tehlikesine karşı Gürcülerin ittifak arayışları olsa da Melik Eşref, Haçlıları daha çok önemsemişti. Zira Haçlılar Mısır'a ve bölgeye mutlak bir surette hâkim olmak istiyorlardı. Bu da Müslümanlar için çok tehlikeli bir durum arz edecekti. Gerek kardeşi Melik Şihabüddin Adil'in Haçlılara karşı koyamayacağı gerekse Moğolların Mısır'a kadar gelme ihtimalinin bulunmaması onu, söz konusu bölgeleri kardeşine ikta etmesine neden olmuştur. Kendisi de Harran ve Süruc taraflarına gitmiştir.⁹² Fakat Şihabüddin bir süre sonra ağabeyine isyan etti. Bunun üzerine 621/1224'te Melik Eşref, Ahlat'a sefer düzenledi. Melik Eşref, Ahlat'a geldiği zaman gerek daha önceki iyi yönetimi sebebiyle gerekse Şihabüddin Gazi'nin kötü idareciliğinden dolayı Ahlatlılar onun gelişine sevindiler ve şehri çabucak Melik Eşref'e teslim ettiler. Melik Eşref, özür dileyen kardeşinin affını kabul etti ancak Meyyafarikın (Silvan) hariç elindeki toprakları da aldı.⁹³

Sultan Celaledin Harzemşah 623/1226 tarihinde önce Malazgirt'e gelmiş, iki gün sonra da Ahlat'ı kuşatmıştır. Ancak Celaledin Harzemşah, Melik Eşref'in Ahlat naibi Hüsameddin'in gayretleri, Harzemşah askerlerinin yağma ve kadınları ele geçirme teşebbüslerini gören Ahlatlıların çabaları, kışın bastırması ve ülkesindeki Yıva Türkmenlerinin isyanları sebebiyle bu kuşatmadan vazgeçmiştir.⁹⁴ Ahlat'a yaptığı ilk seferde başarılı olamayan Celaledin, 625/1228 yılında Muş ovasındaki köyleri ve Cebelicûr'a (Bingöl) kadar olan yerleri yağmaladı, kadın ve çocukları esir alıp karşısında direnen erkekleri öldürdü, köyleri harabeyi çevirdi ve memleketine geri döndü. Çevredeki ahalinin korktuğu ve hatta yurtlarını terk edenlerin bulunduğu bu seferden Celaledin'in dönme sebebi, daha önce benzeri görülmemiş bir şiddette kışın yaşanıyor olmasıdır.⁹⁵ Ancak Melik Eşref adına Ahlat'ı güzel bir şekilde yöneten ve Celaledin'e karşı halka bütünleşen ve halka "Melik Eşref'in bir memlûkü bile Celaledin'e karşı durabilir." dedirten Hüsameddin'in 626/1228-1229 senesinde görevden alınıp yerine Ebü'l-Hacib'in getirilmesi, Celaledin'in işini kolaylaştırdı.⁹⁶ Üstelik ikinci Ahlat kuşatmasında, Erzurum meliki Cihanşah, Eyyübîleri bırakıp Celaledin Harzemşah'a itaat bildirmiştir.⁹⁷ Uzun bir kuşatmadan sonra 627/1230 yılının başında Celaledin Ahlat'ı aldı. Böylece Muş, Harzemşahların yönetimine girdi⁹⁸ ve Eyyübîlerin Muş'taki hâkimiyeti son bulmuş oldu. Bu arada 627/1230 tarihinde Celaledin Harzemşah'ı takip eden Moğollardan bir grubun Muş'u yaktığı da ifade edilmektedir.⁹⁹

Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat önce Celaledin ile dostluk kurmuş ve Altunabayı sonra da Kemalettin Kamyari elçi olarak göndermişse de Celaledin'in soğuk davranması neticesi aradaki dostluk az bir zaman sonra düşmanlığa dönüşmüştür. İki büyük Türk sultanı bir ittifak yapmak isterken birdenbire onların siyaset ve davranışlarında da bir değişiklik oldu.¹⁰⁰ Celaledin Harzemşah, Malazgirt'e daha sonra Harput'a gitti ancak Harput'ta hastalandı. O sırada, Ahlat'ı kuşattığında para ve yiyecek yardımında bulunmuş ve Sultanın ilgisini ve sevgisini kazanmış olan Erzurum Emiri Cihanşah geldi. O, Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin'in Halep ve Suriye melikleriyle kendisinin herhangi bir saldırısı karşısında güç birliği yapmak için anlaştıklarını ve asker toplamakla meşgul olduklarını, "Eğer sen Erzurum'u bırakıp Ahlat'a

⁹² İbnü'l-Esîr, X/424.

⁹³ İbnü'l-Esîr, X/440-441; Üremiş, s. 214-215; Demir, *Eyyübîler*, s. 98.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, X/466-467; A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar-XIII-XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar-*, Ekler ve Açıklamalar ile Rusça'dan Çeviren: İlyas Kamalov, İstanbul, 2005, s. 65; Gül, s. 66.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, X/479-480; Galstyan, s. 66.

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, X/483.

⁹⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 388-389. İslam Ansiklopedisi yazarı 625/1228 yılında Celaledin ile Erzurum Selçuklu Emirinin karşılaştığını ve Celaledin'in mağlup olduğunu söylemektedir. Madde yazarının verdiği kaynaklara gidilmesine rağmen bu bilgi teyid edilememiştir. Kramers, J. H.-C. E. Bosworth, "Mush", *Encyclopaedia of Islam*, 2. edition, Leiden, 1993, VII/666; Tuncel, XXXI/369.

⁹⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 386; Tuncel, XXXI/369; Üremiş, s. 234.

⁹⁹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 124; Üremiş, s. 261-262.

¹⁰⁰ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 386.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

Sultan'a yardıma gitmeseydin, o burada tutunamazdı." diyerek kendisini tehdit ettiklerini söyledi. Sultan Celaleddin, Erzurum Emiri'ni bu kadar askeriyle korkmuş ve aciz kalmış bir şekilde görünce yanından kovdu. Daha sonra Harzemşah ordusu, Muş ovasına varınca Suriye'ye yardıma giden altı bin kişilik bir orduyu çembere alarak hepsini kılıçtan geçirdi.¹⁰¹ Öte taraftan Anadolu Selçukluları ile Eyyübîler, Harzemşahlara karşı bir ittifak oluşturdular. Söz konusu ittifak ile Harzemşahlar arasında, 627/1230 yılında Yassıçemen Savaşı vuku buldu. Bu savaşta Celaleddin Harzemşah yenildi. Yassıçemen Savaşı devam ederken, Malazgirt'in Celaleddin Harzemşah'ın veziri tarafından kuşatıldığını ancak alınamadığını, mağlup olan Celaleddin Harzemşah'ın Malazgirt'e geldiğini, kuşatmanın kaldırılarak Celaleddin'in yoluna devam ettiğini görmekteyiz.¹⁰² Bu, Malazgirt'in Harzemşahların eline hiç geçmediğini göstermektedir.¹⁰³

Yassıçemen Savaşı'nın ardından Melik Eşref önce Malazgirt'e ardından da Ahlat'a gelmiş, her iki beldede sevinçle karşılanmıştır.¹⁰⁴ Ancak Melik Eşref, buraları naiplerine bırakarak daha çok önem verdiği güney bölgelere doğru gitmiştir. Sultan Alaeddin, Celaleddin'e tabiiyetini bildiren ve onun yanında yer alan Erzurum meliki Cihanşah'ın ülkesini tamamen zaptetmiş ve bu arada Erzurum'u da almıştır. Daha sonra Eyyübîler ile Anadolu Selçukluları arasındaki ilişkiler olumsuz bir seyir gösterince Alaeddin, Altunaba'yı, Kemaleddin Kamyar ve Mübarizüddin Çavlı gibi kumandanlarını bir orduyla 629/1232 yılında Ahlat üzerine gönderdi. Bu kuvvetler Ahlat'ı aldı.¹⁰⁵ Böylece Muş, Anadolu Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir.

629/1232 tarihi Muş'un Anadolu Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetine girdiği tarih olsa da kudretli sultan Alaeddin Keykubad'ın 634/1237 yılında vefat etmesi, ardından Anadolu Selçuklu-Eyyübî çekişmesi ve Moğolların ayak sesleri Anadolu Selçukluların hâkimiyetini geçici kılmıştır. Özellikle Moğolların 640/1242 tarihinde Erzurum'u almaları ve 641/1243 Köseadağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklularını yemeleri ile Moğolların bölge üzerindeki hâkimiyeti kesinleşmiştir.¹⁰⁶ Bu da Anadolu Selçuklu Devleti'nin Muş ve çevresindeki yerleşim yerleri üzerindeki hâkimiyetinin kısa sürdüğünü göstermektedir. Moğollar bölge üzerindeki hâkimiyetlerini, Selçuklu Sultanının yanına valiler atamak suretiyle gerçekleştirmişler, böylece Anadolu'yu kendilerine bağlı bir eyalet durumuna getirmişlerdir.¹⁰⁷ Böyle bir ortamda yerel beyler, Muş'a hâkim olmalıdır. Zira 645/ 1247 tarihli Arapça vakfiyesi bulunan, Melik Nureddin Kutalmış bin eş-Şehit Melik Abdurrahman'a ait bir vakfiyede, vakfın kurucusunun künyesi açık bir şekilde; "*El-Emiru'l-Kebir Sülaletü'l-Mülük ve'l-Eâzım Melik Nureddin Kutalmış bin eş-Şehit es-Sâid el-Mağfur Melik Abdullah*" olarak künyesi ile birlikte yazılmıştır.¹⁰⁸ Osman Turan "*Adı geçen vakfiyede Emirü'l-Kebir Sülaletü'l-*

¹⁰¹ Alaeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara, 1988, II/148-149.

¹⁰² Ebu'l-Fedâil Muhammed b. Ali b. Nazîf el-Hamevî, *Târîhu'l-Mansûri*, Thk: Ebu'l-Abd Dûdû, Dimeşk, Matbaatü'l-Hicâz, trs., s. 211; Kaya, s.175.

¹⁰³ Celaleddin Harzemşah, Ahlat'ı alırken, eman vermiştir. Bu bir hileydi, çünkü o diğer kaleleri de almak istiyordu. Bu sebeple İzzeddin Aybek'i Malazgirt'e yönlendirdi ancak içlerinde Süveyda sahibi Bahattin, Fethuddin b. Delderem el-Yaruki vb. olan kişiler ona iltifat etmediler. İbn Nazîf, s. 187.

¹⁰⁴ İbn Nazîf, s. 213; Kaya, s.175.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, X/486; İbn Bibi, Hüseyin b. Muhammed, *el-Evamiru'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*, Çeviren: Necati Lugal, Ankara, 1996, I/425-427; San, s. 186-187; Kaya, s. 186-189. Eyyübî Emiri Melik Eşref ile (Harzemşah) Celaleddin'in Muş ovasında savaşı ile ilgili bilgiler için bkz. Şerefhan Bitlisi (1604), *Şerefnâme (I-V)*, Farsça'dan Fransızca'ya Çev: François Bernand Charmoy, Türkçe Çev: Rıza Katı, 2. baskı, İstanbul, 2009, II-I/226-230. Yassıçemen Savaşı'ndan sonra Selçuklu ve Eyyübîler yeni bir paylaşım gittiler. Erzurum ve havalisi kesin olarak Selçuklulara kalırken, Van Gölü ve havzası yine Eyyübîlere bırakıldı... Moğol tehlikesinin farkında olmayan Selçuklu ve Eyyübî güçleri, bölgede hâkimiyet mücadelesi için büyük bir güç yarışına girdiler. Bu bağlamda Ahlat ve çevresi 1232 yılında Selçuklu topraklarına dâhil oldu. İlhan Erdem, "I. Alaeddin Keykubad'ın Doğu Politikası ve Moğollar", *II. Ulusal I. Alaeddin Keykubad ve Dönemi Sempozyumu*, Konya, 2008, s. 88-89.

¹⁰⁶ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, 2. baskı, Ankara, 1987, s. 53; Muammer Gül, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, İstanbul, 2005, s. 82-83.

¹⁰⁷ Spuler, s. 74; Sayılan, s. 98-99.

¹⁰⁸ Bilal Yılmaz, *Muş Vakıfları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2009, s. 141-142.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

Kebir unvanını taşıyan Melik Nureddin Kutalmış bin Melik Abdullah adlı bir beyin ve babasının burada hüküm sürdüğünü ve Dilmaçoğulları Beyliğinin Emiri Devletşah'ın ölümünde[nden sonra] iki kola ayrılan hanedanın Eyyübîlerin tebaiyyetinde yaşadığını gösterir."¹⁰⁹ demektir. Nureddin Kutalmış, bugün Muş sınırları içerisinde yer alan Şeyhayn köyünü vakfetmiştir ki¹¹⁰ anlaşıldığı kadarıyla kendilerini Selçukluların atası olan Selçuk Bey'e dayandıran¹¹¹ ve bu sebeple Melik unvanını kullanan Nureddin Kutalmış, bugün Muş'a bağlı olan bazı yerlerde hüküm sürmüştür. Bu vakfiye, o günkü Muş'un profilini çizme açısından önemli bilgileri içermektedir.

Moğolların hâkim olduğu dönemlerde Muş'un genellikle harap olduğu ifade edilmektedir. Özellikle Moğolların hâkimiyetinden bir asır sonra XIV. asrın sonlarında Muş'a gelen seyyah Hamdullah Müstevfi'nin Muş'u harap bir yer olarak tasvir etmesinin sebebinin Moğolların tahribatı olduğu gösterilmektedir.¹¹² Ancak Moğol istilasının Türkmenlerin Anadolu'da yerleşmeleri açısından önemli bir rol oynadığı da gözden uzak tutulmamalıdır. Nitekim Osman Turan "Moğolların önünde onlardan kaçan göçebe Türkmenlerin Aras vadilerini, Muş ve diğer ova ve bölgelerinin kendilerine yurt edindiklerine dair kayıtlar da zengindir."¹¹³ demektir.

Moğolların hâkim olduğu dönemde Muş'ta reislik yapan bir Ermeni, Moğollara dayanarak Müslümanlara fenalıklar yapıyordu. Meyyafarikin (Silvan) sahibi İl-Almış (Ala Almış) bu Hıristiyan taşkınlıklarına karşı 688/1290 senesinde Ermenileri sürdü ve Ermeni reisini de öldürdü. Ermeni papazları da Moğol hanına şikayette bulunup İl-Almış'ı idam ettirdiler.¹¹⁴ Bu rivayet bize Moğolların hâkimiyeti döneminde zaman zaman Muş şehrinin Ermeniler tarafından yönetildiğini, dolayısıyla o tarihlerde Muş'ta belli bir Ermeni nüfusunun varlığını göstermektedir.

İlhanlılar, Hülagü Han zamanından itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu merkezi Musul olan Diyarbekir eyaleti ve merkezi Ahlat olan Van bölgesi eyaleti olmak üzere iki eyalet halinde yönetmişlerdir.¹¹⁵ XIII. yüzyılda Moğol Uyratlılar, XIV. yüzyılda da Moğol Sutaylılar, Doğu Anadolu'yu kendilerine yurt tutmuşlardır. Diyar-ı Bekr eyaletinin önemli bir kısmını oluşturan Uyratlılar, kışın Musul çevresinde, yazın da Muş ve Bingöl bölgelerinde yaşamışlardır. Bu da İlhanlılar döneminde Muş'un, Diyar-ı Bekr eyaletinin bir şehri olarak varlığını devam ettirdiğini göstermektedir.¹¹⁶ İlhanlıların Uygur Türklerinden ve daha sonra Eretnağullarının atası Eretna'nın abisi olan komutanı Emir Tarımtaz'ın, 712/1312 yılında Kongurtay'ın oğlu Kurumış'ın isyanını bastırmak için Muş bölgesine gönderildiği ancak kendinin isyana katılması sebebiyle idam edildiği ifade edilmektedir.¹¹⁷ Emir Sutay, Ebu Said'in İlhanlı tahtına oturmasıyla 1318'de Ahlat bölgesi valiliğine gönderilmiştir. 732/1331-1332 senesinde ölümüne kadar Musul,

¹⁰⁹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 115.

¹¹⁰ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 115; Yılmaz, s. 142.

¹¹¹ Dilmaçoğlu Beyliği'nin Emiri Devletşah'ın babası Hüsameddin Tuğrul, Harzemşah ile mektuplaşmasında "Ben aslında Şark (Türkistan) milletinden gelmiş bir aileye mensubum." demekte, Memlük devri müellifleri Erzen beylerinin memleketlerinin küçük fakat mevkilerinin büyük olduğunu zira bu beylerin Selçuklulara mensup büyük bir hanedana mensup olduklarını söylemektedirler. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 114.

¹¹² Hamdullah Müstevfi el-Kazvîni (740/1340), *Nüzheti'l-Kulûb*, Edited by: G. Le Strange, London, 1915, s. 106; Darkot, s. 746; Tuncel, XXXI/369; Bingöl, s. 13; Sayılan, s. 98. 740/1340 yılının yaz mevsiminin sonunda Celayir Şeyh Hasan, Sutayların yaylağı olan Muş bölgesine gelerek görülmemiş yağma ve tahriplerde bulundu. Bir yıl sonra aynı kişi, Sutaylıların yurduna tekrar geldi ve Bulanık'ta Sutaylıların evlerini yağmalatıp pek çok ganimet elde etti. Faruk Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, Ankara, 1970, s. 99, 100, 101.

¹¹³ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 128.

¹¹⁴ Ebü'l-Ferec, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, II/629; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 188, 234.

¹¹⁵ Gül, s. 46.

¹¹⁶ Müstevfi, s. 102-106; Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s. 100, 139; Gül, s. 46-48, 52.

¹¹⁷ Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s. 22, 23, 93.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

Diyarbakir, Ahlat bölgesi Emir Sutay tarafından idare edilmiştir¹¹⁸ 716/1316-736/1335 tarihlerinde İlhanlıların başında bulunan Ebu Said döneminde, Moğollarda İslamiyet ve Türkleşme kuvvetlenmiştir.¹¹⁹ Muş yöresinde günümüze ulaşabilen en erken yapılar olan Esenlik Köyü (725/1325) ve Hacı Şeref (743/1343) camileri de Ebu Said ve ona yakın bir dönemden kalma eserlerdir.¹²⁰

Selçukluların yıkıldığı ancak etkilerinin her alanda sürdüğü bir dönemde Muş merkezde yapılan Hacı Şeref Camii'nin, Şevval 743/Şubat-Mart 1343 tarihli vakfiyesinde, El-hac Şerafeddin Yusuf bini Nasireddin Musa bini El-Seyyid Ebubekir El-Revşeki tarafından inşa edildiği bilinmektedir.¹²¹ Bülent Nuri Kulağuz, “*Camiyi inşa eden zatın, vakfiyesinde geçen şecere ve sıfatlardan dolayı, dönem itibarı ile bölgeye hâkim olan Moğol Sutaylılardan olmadığı anlaşılmaktadır. Artuklular’da Şerafeddin, Nasireddin ve Necmeddin gibi lakaplar görülmekte ancak Es-seyyid kelimesinden dolayı Şerafeddin Yusuf’un Arap kökenli olduğunu söyleyebiliriz.*”¹²² diyerek, dönem itibarıyla Muş’ta Moğol hâkimiyeti sürse de caminin onlar tarafından yapılmadığını düşünmektedir. Cami ile ilgili Bitlis vilayet salnamelerinde bilgi bulunamamış, sadece Hacı Şeref Veli’nin Muş’ta medfûn olduğu yazılmıştır.¹²³ Görüldüğü kadarıyla caminin “Müslüman olsalar da Moğollar tarafından yapılmadığı” fikri makul olmakla birlikte, sadece “Seyyid” kelimesinden hareketle Arap kökenli biri tarafından yapıldığını söylemek zor görünmektedir. Üstelik “Revşeki” nisbesi bu hususta daha açıklayıcı bir ifadedir. Eğer söz konusu ifade Rojeki aşiretinin Arap alfabesiyle yazılmış halini bize anlatıyorsa açık bir şekilde caminin banisi meşhur Kürt Rojeki¹²⁴ aşiretine mensup biri olmalıdır. Bu ihtimal daha kuvvetlidir zira daha önce bahsettiğimiz gibi gerek Mervaniler gerekse Eyyübîler döneminde, Hakkâri bölgesinden bu aşirete mensup insanların bölgede iskân edildiği ifade edilmektedir.

Moğolların hâkim olduğu dönemde inşa edilen bir başka mimari eser de Esenlik (Abri) köyündeki Şeyh Abdülmelik Camii’dir. Caminin kuzey cephesindeki taç kapı üzerindeki kitabeye göre Recep 725/Haziran 1325 yılında inşa edilen caminin banisi Şeyh Abdülmelik Hazretlerinin mezarı caminin 100 m. kadar doğusunda bulunmakta ve mezar taşı üzerinde vefat tarihi olarak 726/1326 tarihi bulunmaktadır. Caminin kuzey cephesinde, taç kapı üzerinde dikdörtgen çerçeve içinde taşa kazınarak işlenmiş iki satırlık Arapça kitabede; “*Umire binâ-i hazîhi’l-mescid el-mubârek ibtîgâen merdâtillâhi teâlâ ve taleben li sevâbihi’l-cezil fi şehri receb seneti hamsin ve işrin ve seb’ümie.*” yazıldığı, söz konusu ibarenin de “*Bu mübarek mescidin yapımını Allah’ın*

¹¹⁸ Sümer, *Anadolu’da Moğollar*, s. 83, 84, 92. Sümer, Sutaylılar döneminden itibaren Türkçe yer adlarının görüldüğünü söyler ve Bulanık’ı bu isimlere dâhil eder ve Malazgirt bölgesindeki Tatar Gazi, Tatar Düzü, Tatar Yazısı, Kara Hasan gibi yer adlarının bu dönemin hatırası olduğunu ifade eder. Bkz. *Anadolu’da Moğollar*, s. 143.

¹¹⁹ Sümer, *Anadolu’da Moğollar*, s. 94.

¹²⁰ Sayılan, s. 99.

¹²¹ Yılmaz, 84. Aynı kişiye ait 732/1331-1332 tarihli ikinci bir vakfiyenin daha olduğu belirtilmektedir. Bülent Nuri Kulağuz, *Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1997, s. 28. Dolayısıyla caminin banisi ile ilgili bir isim, yapılış tarihiyle ilgili iki farklı tarih görülmektedir. Rakamların yanlış yazılması da mümkün olmakla birlikte 732 ve 743 rakamlarını göz önüne getirdiğimiz zaman Arapçada 2-3 rakamları birbirine benzese de 4 rakamı çok farklı olduğu için akla söz konusu tarihlerden birincisinin inşaata başlama ikincisi ise bitme tarihi olabileceği gelmektedir.

¹²² Kulağuz, *Mimari Eserleri*, s. 28.

¹²³ Yılmaz, s. 84.

¹²⁴ Ortaçağda Bitlis, Muş ve Ahlat’taki en büyük Kürt kabilelerinden birisidir. En azından 700/1300’lü yıllardan itibaren reislik ve otorite sahibi olan bir kabiledir. Söz konusu aşiretten olan Şerephan Bitlisi, Rojeki aşireti ve beyliği ile ilgili en geniş ve doyurucu bilgileri veren ilk kişidir. Zerrar Sadık Tevfik, *el-Kabâilü ve’z-Zeamâtü’l-Kabileti’l-Kürdiyye fi Usûri’l-Vüstâ*, Duhok, 2006, s. 100. Şerefname’ye göre Rojekiler Bitlis ve Sason’u Gürcü Kralı Tavit’ten (984-1017) almışlar, daha sonra Ahlat’tan Sasani kökenli iki kardeş getirtmişler, birisini Bitlis’e diğerini ise Sason’a reis olarak seçmişlerdir. Şerephan, II-I/217-218, 221-222; V. Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*, 2. baskı, İstanbul, 2004, s. 85-86.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

rızası ve çok sevap talebiyle emretti. Recep 725” şeklinde olduğu ifade edilmektedir.¹²⁵ Camiyi inşa eden aynı zamanda söz konusu camiye ait vakfın, kurucusu olan Şeyh Abdulmelik ibni Şeyh Ramazan’a¹²⁶ ait 17 Zilhicce 733/29 Ağustos 1333 tarihli vakfiyesi bulunmaktadır. Vakfiyenin baş kısmında Cenâb-ı Hakka hamdü senâlar edildikten ve Peygambere salat ve selam edilip vakıf kurmanın fazileti anlatıldıktan sonra vakfı kuran şahıs zikredilmektedir. Vakfiyede, vakfın şartlarından önce Şeyh Salih Hacı Abdulmelik ibn-i Ramazan’ın Abri köyünün tamamını satın alıp ve üç rub’ını zaviyeye bir rub’ını da orada bina eylediği caminin giderlerine vakfettiği ifade edilmiştir.¹²⁷ Kulağuz, caminin yapıldığı dönemde bölgeye Sutayların hâkim olduğunu, Sutaylar ile Artukluların yakın bir ilişki içerisinde bulduklarını gerek bu sebeple gerekse caminin planının Artuklu eserlerine benzemesi nedeniyle caminin Emir Sutay (1318-1332) döneminde Artuklu bir mimar tarafından yapıldığını söyleyebiliriz,¹²⁸ demektedir.

Muş-Varto yolunun 44. km.sinde Murat nehri’ni besleyen Bingöl suyu üzerinde bulunan Abdurrahman Paşa Köprüsü¹²⁹ ile aynı yolun 15. km.sinde yolun 2 km. sağında Murat nehri üzerinde bulunan Murat Nehri Köprüsü, kitabeleri olmadığı halde mimari özelliklerinden dolayı Selçuklu devrinde yapıldığı düşünülen eserlerdir.¹³⁰ Ancak her iki eser için de daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğu aşikârdır.

Muş yöresinde pek çok Türk-İslam devleti ve beyliği hüküm sürmesine karşın günümüze sadece Selçuklular, İlhanlılar, Akkoyunlular ve Osmanlılar dönemlerinden kalma eserler ulaşabilmiştir. Bunların da daha çok Muş ve Malazgirt şehirlerinde¹³¹ yoğunlaştığını görmekteyiz. Çok çeşitli devletlerin hüküm sürdüğü bölgede yüzyıllar boyu süren karışıklıklar, savaşlar, ayaklanmalar ve istilalar pek çok şehrin ve eserin tahrip olup yıkılmasına neden olmuştur. Özellikle Moğollar geçtikleri yörelerde yaptıkları gibi başta Muş şehri olmak üzere pek çok yerleşim yerini büyük tahribata uğratmışlardır. Araştırma sahası ancak Osmanlılar döneminde daha güvenli gelişimini sürdürebilmiştir. Zaten mevcut olanların çoğunlukla Osmanlı döneminden kalması da bunun ispatıdır.¹³² Araştırmamıza konu olan Selçuklular döneminden fazla bir eser kalmamasının sebepleri olarak Hasan Sayılan’ın bu sözlerine Muş ve onun yer aldığı Doğu Anadolu’nun geçiş noktası ve söz konusu bölgenin Büyük Selçuklular için batı sınırı, Anadolu Selçukluları için doğu sınırı olmasını ilave etmeliyiz. Gerek Büyük Selçuklu gerekse Anadolu Selçuklular özelde Muş genelde Doğu Anadolu’da uzun süreli tam bir hâkimiyet sağlamamıştır, diyebiliriz. Bu, söz konusu dönemde hem imar faaliyetlerinin az olmasına sebep olmuş hem de bir çok sefere ve yağmaya açık bir alan olan bölgedeki tahribatlar eserlerin günümüze gelmesine imkan vermemiştir. Sözlerimize ilave edebileceğimiz bir başka nokta da ovasını yer yer savaş alanı, kalelerini sürgün ve hapis yeri olarak gördüğümüz Muş şehri, dönem açısından çok merkezi ve önemli bir şehir olarak telakki

¹²⁵ Kulağuz, *Mimari Eserleri*, s. 46; Yılmaz, s. 79-80. Bizim vakfiyeyi görme imkânımız olmamasına rağmen, “Umire” şeklinde ifade edilen kelimenin “emretti” şeklinde tercüme edilmesi dikkat çekmektedir. Muhtemelen ilk harf ayn harfi iledir ve anlamı da “imar edilmiş/yapılmış” anlamına gelmektedir. Yine cami ile ilgili bilgiler veren Adil Evren “*Caminin portalinde dikdörtgen formulu ve köfeki taşına kazanmış olunan kitabesinden H.725/M.1309 yılında yapılmış olduğunu öğrenmekteyiz.*” (“Bulanık, Abri (Esenlik) ve Mollakent Köylerinde Bir Araştırma”, *Türk Etnografya Dergisi*, Sayı: XX, Ankara, 1997, s. 3) demektedir, ancak H.725 yılına tekabül eden miladi yılı yanlış vermektedir.

¹²⁶ Bu kişinin, Abri (Esenlik) Köyü’nü kuran Şeyh Muhammed’in torunu olduğu, bu kişiden günümüze şifahi olarak aktarılan bir şecerinin bulunduğu ifade edilmektedir. Evren, “Bulanık, Abri (Esenlik) ve Mollakent Köylerinde Bir Araştırma”, s. 2-3.

¹²⁷ Yılmaz, s. 79-80. “Rubunu” ifadesi rub’ını şeklinde olmalıdır.

¹²⁸ Kulağuz, *Mimari Eserleri*, s. 49.

¹²⁹ Kulağuz, *Mimari Eserleri*, s. 87, 104; Sayılan, s. 168; Yılmaz, s. 137.

¹³⁰ Kulağuz, *Mimari Eserleri*, s. 85, 104; Sayılan, s. 168; Yılmaz, s. 137.

¹³¹ Prof. Dr. Rüçhan Arık, 1987 yılında Malazgirt’te yaptığı yüzey araştırmasında Selçuklular döneminden kalma bazı kalıntılar bulmuş ve Selçuklular döneminden kalma birçok kalıntının toprak altında olduğu ihtimalinden bahsetmiştir. Rüçhan Arık, “1987 Yılı Malazgirt Yüzey Araştırması”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1989, s. 94-95.

¹³² Sayılan, s. 96.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

edilemez. Bu da eserlerin azlığına sebebiyet vermiş olabilir. Ancak Marko Polo'nun 1270'li yıllarda seyahat ettiği Muş ile ilgili şu bilgiler özellikle Muş ovasının verimiyle ilgili önemli bir ipucu vermektedir: “Kısaca Muş ve Mardin'den bahsedeyim sizlere. Musul Krallığının kuzeyinde olan bu iki şehir daha çok pamuklarıyla ünlü çok iyi kalite pamuk yetiştiriyorlar, dolayısıyla pamuklu dokumaları da birçok ülkede namlı. Halkın çoğunluğu tacir ve zanaatkâr, el sanatları oldukça gelişmiş bu bölgede.”¹³³ Polo'nun sözleri Muş'tan çok Muş ovasının dikkat çektiğini göstermektedir. Yaklaşık bir asır sonra başka bir seyyah Hamdullah Müstevfî de Muş'u harap bir yer olarak tasvir ettiğine göre, Muş bu yüzyıllarda çok merkezi ve önemli bir şehir görüntüsünde değildir.

Sonuç

Muş ili, ilk defa 440/1048 tarihinde İbrahim Yınal komutasındaki Selçuklu askerleri tarafından Büyük Selçuklu Devleti'ne topraklarına dâhil olmuştur. Doğu Anadolu'ya akınlarını sürdüren Tuğrul Bey 446/1054 tarihinde Malazgirt'i kuşattı; fakat bir aylık muhasara sonucunda bölgenin en önemli şehirlerinden biri olan bu şehri alamadı. X. asrın son çeyreğinde Mervanîlerin Emiri Baz'ın vefat etmesinden sonra Malazgirt'i ele geçiren Gürcü Kralı Davit'in şehirde yaşayan Müslüman halkı kılıçtan geçirdiği ve kalanları da şehirden çıkardığı, onların yerine Ermeni ve Gürcüleri yerleştiği rivayeti ve Tuğrul Bey'in muhasarasının ayrıntılarını birleştirildiği zaman bu dönemde Malazgirt'te Müslüman bir nüfusun olmadığı söylenebilir. Bu bölgedeki Araplar bölgeye dağıldılar ve muhtemelen de bir kısmı Malazgirt'e yaklaşık 100 km. mesafede yer alan ve halkı tamamen Arap olan Hasköy ve Korkut ilçelerinin yer aldığı bölgeye göç ettiler. Ancak Gürcü Kralı Davit'ten hemen sonra bölgenin tekrar Mervanîlerin eline geçmesi ile özellikle Kürt aşireti olan Rojekilerin (Rojkanlılar) bölgeye geldikleri ifade edilmektedir. Buna rağmen söz konusu bilginin teyidi için daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Yurt arayışları süren ve Anadolu'ya akınları devam eden Büyük Selçuklularda, Sultan Alparslan'ın tahta geçmesi bir dönüm noktası olmuştur. Zira Sultan, 462/1070 tarihinde daha önce amcasının alamadığı Malazgirt'i fethetmiş, ardından Bizanslılara karşı Anadolu'nun kaderini değiştirecek Malazgirt Zaferi'ne imza atmıştır. Sadece Muş ve Malazgirt değil bölge hatta dünya tarihi açısından bir dönüm noktasını teşkil eden Malazgirt Zaferi sonucunda, Bizans ile Büyük Selçuklular arasında zaman zaman el değiştiren Doğu Anadolu Bölgesi Büyük Selçuklu Devleti'nin topraklarına katılmıştır. Alparslan, vassalı durumunda bulunan ve kendisine Malazgirt Savaşı'nda destek veren Mervanîlere Ahlat, Malazgirt, Muş vb. toprakların yönetimini vermiştir.

Sultan Melikşah döneminde 1084 yılında Sultan tarafından görevlendirilen Fahrü'd-devle Ahlat'ı almış; Muş ve Malazgirt'in de dâhil olduğu bölgenin idaresini Sultan Melikşah, Büyük Selçuklular adına yöneten Emir Sunduk'a bırakmıştır. Onun ve oğullarının bölgeye hâkimiyet devresi Sandakoğulları (Sandukoğulları) olarak nitelendirilmiştir.

Sultan Muhammed Tapar, 494/1100 senesinde Sökmen el-Kutbî'ye Van gölü havzasını dirlik (ikta) olarak vermiş ve Böylece Sökmenliler Beyliği kurulmuş oldu. 495/1102'de Muş Sökmenlilerin eline geçmiş ve zaman zaman Büyük Selçukluların hâkimiyeti görülse de Eyyübîlerden Melik Evhad'ın 604/1207 yılında Ahlat'ı ve ona tabi olan yerleşim yerlerini ele geçirmesi ile beraber hem Ahlatşahlar (Sökmenliler, Ermanşahlar) tarih sahnesinden silinmiş hem de Muş Eyyübîlerin hâkimiyetine girmiş oldu.

Muş şehrinin Malazgirt Zaferi ile Büyük Selçukluların tam hâkimiyetin girişi, Muş ve çevresinde Türklerin iskân edildiği bir dönemdir. Böylece Muş ve Malazgirt'te nüfus değişimi söz konusu olmuştur. Ancak Büyük Selçuklu Devleti'nin en parlak dönemlerinin yaşandığı gerek

¹³³ Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Yayına Hazırlayan: Filiz Dokuman, Tercüman 1001 Temel Eser, Basım yeri yok, trs., I/ 24.

Alparslan gerekse Melikşah döneminde dahi Muş'un, Büyük Selçukluların vassalı konumundaki Mervaniler, Sundukoğulları en sonunda da Sökmenlilere bağlı olarak varlığını sürdürmesi Muş'un bu dönemde nüfus, kültür, sanat, mimari vb. her açıdan tam bir Büyük Selçuklu şehri olmasını mani olmuştur. Bu durum, Muş ve Doğu Anadolu'nun Büyük Selçuklular açısından batı sınırı olması ile ilgili olsa gerektir. Muş'un tam bir Büyük Selçuklu şehri özelliği göstermesi için, muhtemelen uzun süre söz konusu devletin doğrudan hâkimiyeti altında kalması gerekirdi.

Eyyübîlerin Muş ve çevresine hâkimiyeti, yirmi yıllık kısa bir dönem sürse de onların bölgede huzuru sağlamak için aldığı tedbirler Muş açısından önem arz etmiştir. Zira onlar bölgenin ileri gelenlerini Meyyafarikin'e (Silvan) sürgüne gönderirken, Muş'un da içinde yer aldığı bölgeye Hakkâri taraflarından Kürt Rojeki ve Hakkâriye aşiretlerini iskân amaçlı getirdikleri ifade edilmektedir. Böylece Muş'ta ve yakın çevresinde daha önce Mervaniler döneminde görülen Kürt iskânlarına, daha fazlası eklenmiştir. Dolayısıyla Muş şehrinin İslam şehri olmasında gerek Malazgirt Zaferiyle Türkmen yerleşimleri, gerekse Mervaniler ve Eyyübîler dönemlerindeki iskân faaliyetlerinin önemi büyüktür ve günümüz Muş şehrinin ilk nüveleri bu dönemlerde atılmıştır. Tabii çok daha önceleri IX. asırda özellikle Malazgirt'teki Arapların iskânını da unutmamak icap etmektedir. Zira bugün Muş'ta belli bir sayıda Arap unsuru varsa onun temeli de muhtemelen o tarihlere dayanmaktadır. Bugün Kürt, Arap ve Türk'ün bir ve beraber görüldüğü Muş şehrinin demografik yapısının temelleri, ortaçağda atılmış ve yaklaşık 800 yıldır bu unsurlar birlikte yaşamışlardır.

Sultan Celaleddin Harzemşah, 625/1228 yılında Muş ovasındaki yerleşim yerlerini yağmalamış, kadın ve çocukları esir alıp karşısında direnen erkekleri öldürmüş, köyleri harabeyi çevirmiştir. 627/1230 yılının başında Celaleddin Harzemşah, Ahlat'ı alınca bölge, dolayısıyla Muş, Harzemşahların yönetimine girdi ve Eyyübîlerin Muş'taki hâkimiyeti son bulmuş oldu. Bu arada 627/1230 tarihinde Celaleddin Harzemşah'ı takip eden Moğollardan bir grubun Muş'u yaktığı da ifade edilmektedir. Celaleddin'in Anadolu Selçuklu-Eyyübî ittifakına karşı Yassıçemen Savaşı'nda yenilmesi, bölge üzerindeki hâkimiyetini kaybetmesine sebep oldu ve söz konusu savaş sonrası kısa bir süre Muş, tekrar Eyyübîlerin eline geçti. Ancak Eyyübîler ile Anadolu Selçukluları arasındaki ilişkiler olumsuz bir seyir gösterince Sultan Alaeddin'in emriyle, Anadolu Selçuklu Devleti komutanları Altunaba, Kemaleddin Kamyar ve Mübarizüddin Çavlı ve askerleri 629/1232 tarihinde Ahlat'ı aldılar. Böylece Muş, Anadolu Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiş oldu.

Zamanının güçlü devleti Anadolu Selçuklularının Muş ve bölge üzerindeki hâkimiyeti fazla sürmedi. Zaman zaman Moğolların akınlarına sahne olan bölge, Moğolların 640/1242 tarihinde Erzurum'u almaları ve 641/1243 Köseadağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklularını yenmeleri ile tamamen onların hâkimiyeti altına girmiştir. Moğollar bölge üzerindeki hâkimiyetlerini, Selçuklu Sultanını başta bırakıp valiler atamak suretiyle gerçekleştirmişler, böylece bölgeyi ve Anadolu'yu kendilerine bağlı bir eyalet durumuna getirmişlerdir. Böyle bir ortamda Nureddin Kutalmış gibi yerel beyler, Muş'a hâkim olmuşlardır. Ancak bu dönemlerde Moğolların akınlarıyla Muş'un harap hale getirildiğini daha sonraki seyyahlar ifade etmektedir. Buna rağmen Muş yöresinde günümüze ulaşabilen en erken yapılar olan Esenlik Köyü (725/1325) ve Hacı Şeref (743/1343) camileri de Ebu Said (1316-1335) ve ona yakın bir dönemden kalma eserlerdir. Yine Abdurrahman Paşa Köprüsü ile Murat Nehri Köprüsü'nün, kitabeleri olmamasına rağmen mimari özelliklerinden dolayı bu çalışmaya konu olan dönemde yapıldığı düşünülen eserlerdir. Ancak gerek bu köprüler gerekse Selçuklu dönemine ait olduğu düşünülen ancak üzerinde hiçbir şekilde araştırma yapılmamış başka yapılar için, ciddi akademik araştırmalar yapılması gerekmektedir.

Muş ve çevresi zaman zaman doğrudan bazen de vassal beylikler eliyle Selçukluların hâkimiyeti altında kalmasına rağmen günümüze söz konusu dönemden çok fazla bir eser ulaşmamıştır. O dönemden günümüze ulaşan birkaç yapı da daha çok Muş ve Malazgirt

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

topraklarında görülmektedir. Özellikle doğu-batı yol güzergâhında bulunan Muş ve Malazgirt, birçok devletin iştahını kabartmış, bu sebeple buralarda karışıklıklar, savaşlar, ayaklanmalar ve istilalar yoğun bir şekilde görülmüştür. Celaleddin Harzemşah ve Moğolların yaptığı tahribat bunun tipik örneklerini oluşturmaktadır. Doğu istikametinde Anadolu'ya giriş kapısı olarak tavsif edilebilecek olan Muş, Malazgirt ve çevresi Büyük Selçuklular için batı sınırını oluştururken Anadolu Selçukluları için doğu sınırı olmuştur. Bu da söz konusu dönemde gerektiği ölçüde imar faaliyetlerini engellemiş olsa gerektir. Çalışmaya konu olan dönemde Malazgirt'in önemli bir şehir olmasına karşın Muş şehrinin, dönem açısından çok merkezi ve önemli bir şehir değildi. Bu da söz konusu eserlerin az olmasına neden olmuştur, denilebilir. Ancak yapılacak ilmî çalışmalarının, özellikle kazı çalışmalarının söz konusu dönemle ilgili bilgileri arttıracığı, o dönemle ilgili pek çok karanlık hususa ışık tutacağı aşikârdır.

KAYNAKÇA

- El-Abdülğanî, Abdurrahmân Muhammed, *Ermîniyye ve Alâkâtühe's-Siyâsiyye bi-küllin mine'l-Bizantiyyîn ve'l-Müslimîn 33-457/653-1064*, Kuveyt, 1989.
- ARIK, Rüçhan, "1987 Yılı Malazgirt Yüzey Araştırması", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1989, s. 89-98.
- Aristakes De Lastivert, *Ermeniyye beyne'l-Bizantiyyîn ve'l-Etrâki's-Selâcika*, Fransızca'dan Arapça Çev. ve Thk: Fâyiz Necîb İskender, 392-463/1000-1071, İskenderiye, 1983.
- ASTARCİYAN, K. L., *Tarihu'l-Ümmeti'l-Ermeniyye*, Musul, 1951.
- BALUKEN, Yusuf *Mervanîler Devrinde Dini Gruplar Arasındaki Münasebetler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2010.
- BİÇER, Bekir, "Selçuklular ve Kürtler", *JASSS The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume: VI, Issue 2, February 2013, s. 165-202.
- BİNGÖL, Halit, *Muş'un Kültür Hayatına Toplu Bir Bakış*, İstanbul, 1987.
- CAHEN, Claude, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", *Belleten*, Çev: Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Cilt: LI, 1987, s. 1375-1431.
- CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara, 1988.
- DARKOT, Besim, "Muş", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt: VIII, İstanbul, 1979, s. 744-747.
- DEMİR, Ahmet, *Urfa ve Çevresi Eyyübîler Tarihi*, İstanbul, 2008.
-, *İslam'ın Anadolu'ya Gelişi*, 2. baskı, İstanbul, 2008.
- DİKİCİ, Mehmet, *Anadolu'da Türkler-Anadolu'ya Türk Göçleri-*, İstanbul, 1998.
- Ebü'l-Ferec, Gregerious Cemâlüddin b. el-İbrî, eş-Şemmâs el-Malatî (683/1286), *Ebü'l-Ferec Tarihi*, Türkçeye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1945.
-, *Târihu Muhtasaru'd-Düveli*, 3. baskı, Beyrut, 1415/1994.
- Ebu'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî el-Eyyûbî (732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Mısır, 1325.
- EKİNCİ, Abdullah, "Urfa ve Çevresinde Türk Akınları (MÖ. VII- MS. XIV. Yüzyıl", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, s. 259-273.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

- ERDEM, İlhan, "I. Alaeddin Keykubad'ın Doğu Politikası ve Moğollar", *II. Ulusal I. Alaeddin Keykubad ve Dönemi Sempozyumu*, Konya, 2008, s. 87-89.
- Evliya Çelebi, *Tam Metin Seyahatname*, İstanbul, 1986.
- EVREN, Adil, "Bulanık, Abri (Esenlik) ve Mollakent Köylerinde Bir Araştırma", *Türk Etnografya Dergisi*, Sayı: XX, Ankara, 1997, s. 1-22.
- GALSTYAN, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar-XIII.-XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar-*, Ekler ve Açıklamalar ile Rusça'dan Çeviren: İlyas Kamalov, İstanbul, 2005.
- GÖKSU, Erkan, "Târîh-i Güzîde'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Beg Dönemi", *History Studies*, Volume: 3/1, Samsun, 2011, s. 289-300.
- GROUSSET, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev: Sosi Dolanoğlu, İstanbul, 2005.
- GÜL, Muammer, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, İstanbul, 2005.
- HONİGMANN, Ernst, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev: Fikret İşıltan, İstanbul, 1970.
- el-Hüseynî, Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali, *Ahbâru'd-Devlet's-Selçukiyye*, Çev: Necati Lügäl, Ankara, 1999.
- İbn Bibi, Hüseyin b. Muhammed, *el-Evamiru'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*, Çeviren: Necati Lügäl, Ankara, 1996.
- İbn Ebî Usaybia, Muvaffakuddîn Ahmed b. Kâsım (668/1269), *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubbâ*, Thk: Nizâr Rızâ, Beyrut, Dâru Mektebeti'l-Hayât, trs.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh (I-XI)*, Thk: Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî, Beyrut, 1407/1987.
- İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Ali (577/1181), *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Çeviren: Ahmet Savran, Erzurum, 1992.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed el-Hadramî el-Mağribî (808/1406), *Târîhu İbn Haldûn - Kitâbü'l-Iber ve Divânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fi Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsârahüm min Zevi's-Sultâni'l-Ekber-(I-VIII)*, Beyrut, 1421/2000.
- İbn Nazîf, Ebu'l-Fedâil Muhammed b. Ali el-Hamevî, *Târîhu'l-Mansûrî*, Thk: Ebu'l-Abd Dûdü, Dîmeşk, Matbaatü'l-Hicâz, trs.
- KAFESOĞLU, İbrahim "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. 260-268.
- KAYA, Önder, *Eyyubi Devleti Meliklerinden I. El-Eşref Muzaffereddin Musa Döneminin Siyasi Tarihi (597/1200-635/1237)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2000.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Dede-Korkut Oğuznameleri*, Ankara, 2000.
- KRAMERS, J. H.-C. E. Bosworth, "Mush", *Encyclopaedia of Islam*, 2. edition, Leiden, 1993, VII/665-666.
- KULAĞUZ, Bülent Nuri, *Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1997.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

-, "Ortaçağ ve Sonrası Muş İli Yüzey Araştırması -2008- Malazgirt", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol: 2, No: 1, Karabük, 2013, s. 304-329.
- MERÇİL, Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti*, 4. baskı, Ankara, 2012.
-, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 3. baskı, Ankara, 1997.
- MİNORSKY, V., *Kürtler ve Kürdistan*, 2. baskı, İstanbul, 2004.
- Muş Kültür ve Turizm Rehberi*, Hazırlayan: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü-Hakim Bilginer, Muş, 2006.
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, *Camii'd-Düvel –Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler-*, Yayınlayan: Ali Öngül, İzmir, 2001.
- MÜSTEVFÎ, Hamdullah el-Kazvîni (740/1340), *Nüzhetu'l-Kulûb*, Edited by: G. Le Strange, London, 1915.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Ahlatşahlar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt: VIII, İlmi Müşavir ve Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1988, s. 194-208.
- POLO, Marko, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Yayına Hazırlayan: Filiz Dokuman, Tercüman 1001 Temel Eser, Basım yeri yok, trs.
- SALLÂBÎ, Ali Muhammed, *Devleti's-Selâcika*, Bsy., trs, Şamile 3.28.
- SAN, M. Salih, *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, Ankara, 1966.
- SAYILAN, Hasan, *Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Açından Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007.
- SEVİM, Ali-Yaşar YÜCEL, *Türkiye Tarih I, (Fetihten Osmanlılara Kadar)*, Ankara, 1990.
- SEVİM, Ali-Faruk SÜMER, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, 2. baskı, Ankara, 1988.
- SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 3. baskı, Ankara, 2000.
-, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", *Malazgirt Armağanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, s. 219-229.
-, *Suriye ve Filistin Selçuklu Tarihi*, Ankara, 1983.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân fi Târîhi'l-A'yân*, Bağdat, 1370/1951.
-, *Mir'âtü'z-Zeman fi Târîhi'l-Âyân*, Yayınlayan: Ali Sevim, Ankara, 1968.
- SUBAŞI, Ömer, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, Cilt: 7/3, Ankara, 2012, s. 2329-2351.
- SPULER, Bertold, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, 2. baskı, Ankara, 1987.
- Süryani Mihail (1200), *Vakainame II. kısım (1042-1195)*, Fransızca ve Ermeniceden Türkçeye Çev: Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1944.
- SÜMER, Faruk, "Ahlatşahlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: II, İstanbul, 1989, s. 24-28.
-, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, 2. baskı, Ankara, 1998.
-, *Anadolu'da Moğollar*, Ankara, 1970.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

- ŞEŞEN, Ramazan, “Eyyubiler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt: VII, İstanbul, 1990, s. 301-432.
- Şerefhan Bitlisî (1604), *Şerefnâme (I-V)*, Farsça’dan Fransızca’ya Çev: François Bernard Charmoy, Türkçe Çev: Rıza Katı, 2. baskı, İstanbul, 2009.
-, *Şerefnâme*, Arapçadan Çeviren: M. Emin Bozarlan, 4. baskı, İstanbul, 1990.
- TEKİN, Rahmi, *Ahlat Tarihi*, İstanbul, 2000.
- TUNCEL, Metin, “Muş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXXI, İstanbul, 2006, s. 368-371.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 12 baskı, İstanbul, 2010.
-, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 10. baskı, İstanbul, 2010.
-, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 6. baskı, İstanbul, 2001.
- TÜLÜCÜ, Süleyman, “Malazgirt Savaşı’na Katılan Türk Komutanlarından Sunduk Bey”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 13, Erzurum, 1999, s. 269-276.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. baskı, İstanbul, 1987.
- Urfalı Mateos, *Vekayinâme (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çeviren: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier-M.Halil Yınanç, 3. baskı, Ankara, 2000.
- ÜREMİŞ, Ali, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Ankara, 2005.
- VASİLİEV, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*, Çev: Arif Müfid Mansel, Ankara, 1943.
- YALÇINKAYA, Fatoş, *Muş’ta Yatırlar ve Yatırlarla İlgili Anlatılan Menkıbeler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2008.
- YAŞA, Recep, *Bitlis’te Türk İskanı (XII-XIII. Yüzyıl)*, Ankara, 1992.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 1976.
- YILMAZ, Bilal, *Muş Vakıfları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2009.
- YINANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri I Anadolu’nun Fethi*, İstanbul, 1934.
-, “Ertuğrul Gazi”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt: IV, İstanbul, 1948, s. 328-337.
- Yurt Ansiklopedisi*, Cilt: VIII, Genel Yayın Yönetmeni; Taha Parla, İstanbul, 1982, s. 6033. Yücel, Yücel, Yaşar-Ali Sevim, *Türkiye Tarih I, (Fetihden Osmanlılara Kadar)*, Ankara, 1990.
- Ez-Zehabî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (748/1347), *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ’ (I-XXV)*, Thk: Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, Beyrut, 1417/1997.
- ZERRAR, Sadik Tevfik?, *el-Kabâilü ve’z-Zeamâtü’l-Kabileti’l-Kürdiyye fî Usûri’l-Vüstâ*, Duhok, 2006.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/1 Winter 2014

